

Ліон

Рейхтвагнер

Сім'я
Оппенгеймів

Лион Фейхтвангер
Сім'я Оппенгеймів

«Фолио»

1933

ББК 84(4НІМ)

Фейхтвангер Л.

Сім'я Оппенгеймів / Л. Фейхтвангер — «Фолио», 1933

ISBN 978-966-03-7304-4

Ліон Фейхтвангер (1884–1958) – відомий німецький романіст і драматург єврейського походження. Після приходу до влади фашистів Фейхтвангер, як і багато інших діячів культури і мистецтва, був позбавлений громадянства, його майно було конфісковано, а сам він утік від переслідувань і жив в еміграції – спочатку у Франції, а з 1940 року – у США....Німеччина на початку 30-х, на зорі становлення фашистського режиму. Оппенгейми – відома берлінська родина, власники меблевої фірми, спадкоємці свого прославленого прадіда, що вірою і правдою служив своїй вітчизні, як і вони самі. Оппенгейми люблять свою країну і пишаються нею, своєю Німеччиною, ось чому їм дуже складно повірити в те, що вони водномить стали ворогами свого народу, що знайомі відвертаються від них, а можновладці звуть їх не інакше як непотріб і звинувачують у всіх смертних гріхах та будь-яких власних промахах. Вони довгий час жили на німецькій землі, не замислюючись, хто ж вони є насправді – німці чи євреї, а стали жидами, яких позбавляють усього і відправляють у концтабори...

ББК 84(4НІМ)

ISBN 978-966-03-7304-4

© Фейхтвангер Л., 1933

© Фолио, 1933

Содержание

Книга перша	5
Конец ознакомительного фрагмента.	49

Ліон Фейхтвангер Сім'я Оппенгеймів

Книга перша Учора

*Людці нічого так не бояться, як розуму. Глупоти слід би їм
боятися, якби вони втямили, що справді страшиє.*

Гете

Доктор Густав Оппенгейм прокинувся 16 листопада, у свій п'ятдесятий день народження, ще вдосвіта. Це було йому неприємно. День мав бути втомний, і він намірявся добре виспатися.

Зі свого ліжка він невиразно бачив кілька невеликих верхівок дерев і клаптик неба. Небо було високе й ясне, без туману, який тут часто буває у листопаді.

Він потягнувся, позіхнув. Прокинувшись, він уже рішуче відкинув укривало з широкого низького ліжка, еластично спустив обидві ноги і з тепла простиралл та укривал потрапив у ранковий холод, вийшов на балкон.

Перед ним спускався потрійною терасою вниз до лісу його маленький сад, праворуч і ліворуч підіймалися лісисті горби, і за далекою, вкритою деревами долиною знов були пагорби й ліси.

З невеличкого, не видного звідси озерця ліворуч унизу, від сосен Груневальда віяло приємною свіжістю. Глибоко й з насолодою, у великій ранковій тиші, вдихав він лісове повітря. Здалека почулися приглушено удари сокири; він слухав їх з задоволенням, рівномірний звук підкреслював тишу. Густав Оппенгейм, як і кожного ранку, милувався зі своєї оселі. Хто, потрапивши сюди раптом, міг би подумати, що звідси тільки п'ять кілометрів до центру берлінського Вестена? Справді, доктор Оппенгейм вибрав для свого дому найкращий район Берліна. Тут він має який тільки захоче сільський затишок і в той самий час усі вигоди великого міста. Небагато років минуло відтоді, як він збудував і опорядив цей будинок на Макс-Регерштрассе, але він відчуває, що зрісся з домом і лісом, кожна сосна навколо є частиною його самого; він, мале озеро і піскувата дорога там внизу, – на щастя, заборонена для автомобілів, – це все частини одного.

Якусь хвилину постояв він на балконі, бездумно вдихаючи ранок та любий його серцеві ландшафт. Потім почало ставати холодно. Радів, що до ранкової прогулянки верхи, яку він робив щодня, має ще якусь часинку. Забрався знов у тепло свого ліжка.

Але сон тікав від нього. Цей клятий день народження! Було б далеко розумніше, якби він виїхав на цей час з Берліна й уник всього цього клопоту.

А коли він уже тут, то може принаймні зробити приємність братові Мартіну, піти сьогодні в контору.

Службовці, хоч які б вони там були, будуть ображені, коли він не прийме особисто їхні побажання щастя. Та ну їх! Надто вже незручно стирчати там і слухати ніякові поздоровлення цього люду.

Звичайно, справжній сеньйор-шеф¹ мусів би з цим миритися. Сеньйор-шеф. Дурниці! Мартін далеко більше ділова людина, не кажучи вже про шурина Жака Лавенделя і про довірених Брігера та Гінце. Ні, він краще робить, що тримається якомога далі від справ фірми.

¹ Старший власник фірми.

Густав Оппенгейм шумно позіхнув. Власне, чоловік у його становищі міг би, не вважаючи це за клятий обов'язок, бути в день свого п'ятдесятиріччя в кращому настрої. Хіба ці п'ятдесят років не були добрі роки? Ось лежить він, власник прегарного, на свій смак опорядженого дому, солідного банкового контокоренту, цінної долі в підприємстві, аматор і поважний знавець книжок, власник золотого спортивного значка. Обидва його брати й сестра ставляться до нього добре, він має друга, на якого може звіритись, численних приємних знайомих, жінок, скільки схоче, гідну любові подругу. Чого ж іще? Хто ж, як не він, має причини сьогодні бути в доброму настрої. Чому ж, будь воно прокляте, його настрій недобрий? У чому причина?

Густав Оппенгейм досадливо засопів, рвучко повернувся на другий бік, рішуче заплющив очі; його велика м'ясиста мужня голова нерухомо лежала на подушці. Але хоч як нетерпляче вирішив заснути, та не допомоглося – заснути не міг.

Він усміхається лукаво, по-хлоп'ячому. Він спробує один спосіб, до якого не вдавався від часів юності. «Мені добре, краще, найкраще», – думає він. І раз у раз знову, механічно: «Мені добре, краще, найкраще». Коли він подумає це двісті разів, то безперечно засне. Подумав триста разів і не заснув. А йому ж таки дійсно добре. І з погляду здоров'я, і з погляду господарського, і з погляду духовного. У п'ятдесят років він, сміливо можна сказати, має вигляд щонайбільше сорокалітнього. І відчувається відповідно. Він не занадто багатий і не занадто бідний, не занадто мудрий і не занадто дурний. Заслуги? Поет Гутветтер ніколи не вибився б, якби не він. Само це вже щось значить. Він і доктору Фрішліну допоміг стати на ноги. Те, що він сам опублікував – кілька розвідок про видатних людей і про книжки XVIII сторіччя – чисті витвори любителя муз, не більше, він не надає цьому великого значення. А втім і це для сеньйор-шефа меблевого підприємства не дрібниця. Він – людина середнього формату, без особливої обдарованості. Середнє – найкраще. Він не честолюбний. Або, принаймні, не дуже честолюбний.

Ще десять хвилин – і він може вирушитися на ранкову прогулянку. Хвилину він ще рухає щелепами, очі його заплющені, але про сон вже й гадки немає. Щиро кажучи, йому ще лишається дечого побажати. Бажання перше: Сибіла така подруга, що через неї чимало хто справедливо йому заздрять. Красива, розумна Еллен Розендорф ставиться до нього краще, ніж він заслуговує. Проте: коли сьогодні не прийде певний лист від певної особи, то це буде для нього гірке розчарування. Бажання друге: він, звичайно, не розраховує на те, що видавництво «Мінерва» складе з ним договір на біографію Лессінга. Справді, мало важить, будуть чи не будуть у такі часи, як теперішні, ще раз описані життя й творчість автора, що вмер півторасти років тому. Але якщо «Мінерва» відхилить цю книжку – це все ж таки буде йому прикро. Бажання третє...

Він розплющив очі – карі очі, в глибоких очницях. Він, очевидно, не такий задоволений своєю долею, як гадав ледве хвилину тому. Вертикальні різкі зморшки над міцним носом, густі брови міцно зведені докупі, очі пишно, напружено й похмуро дивляться на стелю. Дивно, як на його дужому обличчі позначаються всі найменші порухи нетерплячої мінливої вдачі.

Якщо «Мінерва» укладе з ним договір на Лессінга, то він має працювати над рукописом ще понад рік: не укладе договору – тоді він замикає рукопис так, як він є, у шухляду. Що ж тоді йому робити зимою? Він міг би поїхати до Єгипту, до Палестини. Це він давно вже збирався зробити. Єгипет, Палестину треба побачити.

Чи справді треба?

Дурниці! Навіщо затьмарювати собі чудовий день такими роздумуваннями? Добре, що наразі вже час виїздити на прогулянку.

Він виходить через маленьку хвіртку на Макс-Регерштрассе. Тіло його трохи повне, але добре витреноване. Він іде твердим, швидким кроком, ступаючи на всю підшву, але важку голову несе легко. Слуга Шлютер стоїть коло воріт, вітає. І Берта, дружина Шлютера, кухарка, теж вибігає й вітає. Густав із сяючим обличчям дякує голосно, сердечно, сміючись. Сідає на

коня і їде на прогулянку. Він знає – тепер вони стоять і дивляться йому вслід. Вони зможуть тільки констатувати, що як на п'ятдесятилітнього він тримається до біса добре. Особливо гарний вигляд у нього верхи на коні; він здається вищим на зріст, ніж у дійсності, бо в нього трохи короткуваті ноги, а верхня частина тулуба висока. Як у Гете. Про це нагадує принаймні раз на місяць його друг із спілки бібліофілів Франсуа, ректор гімназії імені імператриці Луїзи.

Дорогою Густав зустрічає кількох знайомих, вітається, весело махнувши рукою, але не спиняється ні з ким із них. Прогулянка вплинула на нього добре. Він вертається додому приємно збуджений. Душ і ванна – чудова річ! Він задоволено й фальшиво мугикає собі під ніс якісь досить складні мелодії, гучно пирхає під душем. Добре снідає.

Він іде в бібліотеку, кілька разів проходить з кутка в куток своїм твердим, швидким кроком, ступаючи на всю підшву. Радіє з гарної кімнати і з її раціонального опорядження. Нарешті сідає до солідного робочого стола. Широкі вікна ледве відділяють кімнату від краєвиду, він сидить наче на свіжому повітрі, і перед ним лежить чималою купою його вранішня пошта, пошта дня його народження.

Густав Оппенгейм завжди розглядає свою пошту з деякою радісною цікавістю. З ранньої молодості у нас простягнені антени в світ: як він реагує? Оце пошта в день народження, поздоровлення, що ж інше? А втім, він має легку надію, що звідси, з цих сорока-п'ятдесяти листів може щось хвилююче ввійти в його життя. Спочатку, ще не розкриваючи листів, він розподіляє їх за адресантами, означеними і гаданими. Оце – він відчуває легке раптове хвилювання – лист від Анни, лист, який він ждав. Якусь хвилину Густав держить його в руці. Невеличке нервово сипання в оці. Потім по обличчю пробігає юнацьки-радісний промінь, Густав відкладає лист осторонь, якомога далі, немов дитина, що відкладає найкращі ласощі на останнє – він хоче залишити цей лист на кінець. Він починає читати. Поздоровлення. Вони сприймаються з приємністю, але сенсації не роблять. Він знов присуває до себе лист Анни, бере розрізний ніж. Вагається. Нарешті радіє, що прихід гостя став йому на перешкоді.

Цей гість – брат Мартін. Мартін Оппенгейм підходить, як і завжди, трохи важко ступаючи. Густав любить свого брата і зичить йому всього найкращого. Але, це він мусить нишком констатувати, Мартін, на два роки молодший, здається на вигляд старішим за нього. Брати й сестра Оппенгейми схожі одне з одним, усі це кажуть, безперечно так воно й є. У Мартіна така ж велика голова, його очі досить глибоко лежать у очницях. Але очі Мартіна справляють вражіння дещо похмурих, ніби сонних; все в ньому важче, м'ясистіше.

Мартін простягає йому обидві руки.

– Що тут казати? Я можу тобі тільки побажати, щоб усе лишилось так, як воно є. Цього я тобі щиро бажаю.

У Оппенгеймів буркотливі голоси, вони, крім Густава, неохоче виявляють свої почуття. Мартін в усьому стриманий, поважний. Але Густав добре відчуває в його словах щирість.

Мартін Оппенгейм привіз свій подарунок. Слуга Шлютер вносить його в кімнату. Коли розв'язують пакет, показується картина – портрет. Портрет, погрудний, овальної форми. Над відлогим коміром, які носили в дев'яності роки, сидить на досить короткій шиї велика голова. Голова ця м'ясиста, і над глибоко сидячими, трохи сонними очима, очима Оппенгеймів – важкий, опуклий лоб. Голова має вираз хитруватий, задумливий, благодущний. Це голова Іммануеля Оппенгейма, діда, засновника меблевої фірми Оппенгеймів. Такий вигляд він мав, коли йому було шістдесят років, незабаром після народження Густава.

Мартін підняв портрет на великий письмовий стіл і придержав його своїми м'ясистими випещеними руками. Густав дивиться карими задумливими очима в карі хитрі очі свого діда Іммануеля. Ні, портрет цей не дуже визначний. Він старомодний, не дуже майстерно зроблений. Проте, четверо Оппенгеймів дуже цінили цей портрет, змолоду він їм любий і рідний, мабуть, вони вбачають у ньому більше, ніж у ньому є.

Густав любить, щоб на світлих стінах його дому нічого не висіло; в цілому домі висить єдина картина в бібліотеці; але віддавна в нього було палке бажання мати цей портрет у своєму кабінеті. Мартін, зі свого боку, вважав за належне бути тому портретові в головній конторі меблевої фірми. Густав, хоч в усьому й був у добрих відносинах з братом, не міг, проте, простити, що Мартін йому не дає портрета.

Отже, тепер він з радістю і задоволенням дивився на портрет. Він знав, що це була жертва з боку Мартіна – розлучитися з портретом. Променіючи радістю, Густав багатомовно висловив своє задоволення, свою вдячність.

Коли Мартін пішов, Густав покликав слугу Шлютера і звелів йому повісити портрет. Місце для цього давно вже було призначене. Отже, тепер, зараз, негайно він буде тут висіти. Густав нетерпляче ждав, поки Шлютер упорається з роботою. Нарешті дочекався. Бібліотека і третя кімната першого поверху – ранкова їдальня – органічно сполучалися одна з одною.

Повільно, розважливо мандрував погляд Густава з портрета Іммануеля Оппенгейма, діда – від минулого, до другого, до сьогодні єдиного в домі портрета в бібліотеці, портрета Сибілі Раух, його подруги – його теперішнього життя.

Ні, визначним твором мистецтва портрет Іммануеля Оппенгейма не був. Художника, Александра Йоельса, який свого часу з доручення друзів Іммануеля Оппенгейма малював цей портрет, тоді до смішного переоцінювали. Сьогодні він жодній людині не відомий. Але те, що Густав Оппенгейм любив у цьому портреті, було щось інше від твору мистецтва. Він і його брати вбачали у цьому портреті самого чоловіка і його діло.

Саме життя цього Іммануеля Оппенгейма не було чимсь великим, це були – комерція і успіх. Але для історії єврейської людності Берліна це було щось більше. Оппенгейми споконвіку жили в Німеччині. Родом вони з Ельзасу. Там вони були дрібними банкірами, купцями, ювелірами. Прадід нинішніх Оппенгеймів переїхав з Баварії, з міста Фюрт, до Берліна. Дід, оцей Іммануель Оппенгейм, у 1870–1871 роках провів значні постачання для німецької армії, що воювала у Франції; у грамоті, яка тепер, взята в рамки, висить у головній конторі меблевої фірми Оппенгеймів, неговіркий фельдмаршал Мольтке свідчить, що пан Оппенгейм зробив німецькій армії важливі послуги. Через кілька років Іммануель заснував меблеву фірму Оппенгейм – підприємство, що виробляло речі домашнього вжитку для дрібних буржуа, і, стандартизувавши свої вироби, дешево обслуговувало свою клієнтуру. Іммануель Оппенгейм любив своїх клієнтів, він, так би мовити, промацував їх, витягав з них приховані бажання, задовольняв їх. У місті довгий час переказували його життєрадісні дотепи, в яких весело змішувались здоровий берлінський розум та знання людей з його особистим доброзичливим скептицизмом. Він став популярною фігурою у Берліні, а незабаром і за межами Берліна. Не було перебільшенням те, що пізніше брати Оппенгейми зробили його портрет торговою маркою фірми. Своїми міцними різнобічними зв'язками з населенням він сприяв тому, що емансипація німецьких євреїв з паперових параграфів стала фактом, Німеччина зробилася для євреїв справжньою батьківщиною.

Густав добре пам'ятає свого дідуся. Тричі на тиждень він бував малим у його домі на Старій Якобштрассе в центрі Берліна. Образ досить огрядного чоловіка, що зручно сидить у своєму чорному глибокому кріслі, в ярмулці на голові, з книжкою у руках чи на колінах, часто з бокалом вина на столі поруч, глибоко відтиснувся у пам'яті хлопця, навіваючи пошану і довір'я водночас. Він почував себе у домі дідуся смиренно, а проте і як дома. Ніхто не заважав йому нишпорити у величезній дідовій бібліотеці; тут хлопець навчився любити книжки. Коли він чого-небудь у книжках не розумів, дідусь ніколи не відмовлявся пояснити, хитрувато-двозначно поблизкуючи сонними очима, так, що не можна було вгадати, жартує він чи говорить серйозно. Ніколи пізніше Густав не розумів так виразно того, що містилося у цих книжках і було брехнею, проте правдивішою за дійсність. Коли дідуся про щось питали, то

він відповідав неначе зовсім не на тему, але зрештою виявлялося, що відповіді його єдино правильні.

Стоячи тепер перед портретом, Густав Оппенгейм зовсім про все це не думав. Але він все це в тому портреті бачив. У намальованих очах старого було стільки добродушної лукавої мудрості, що Густав почував себе перед ним малим, але проте упевненим.

Може, це не добре для другого портрета, для портрета в кабінеті, для портрета Сибіли Раух, що він оце тепер дістав цю аналогію. Немає сумніву, що Андре Грейд, автор цього портрета, талановитістю і технікою вдсятеро переважав старого простенького Александра Йоельса. На портреті Грейда було багато білих місць; художник знав, що портрет висітиме на цій світлій стіні, і зробив так, щоб уся стіна була за фон. З цієї світлої стіни й виступала тепер гостро, свавільно Сибіла Раух. Тонка, рішуча, вона стояла тут, трохи виставивши вперед одну ногу. На довгій шиї підіймалась довгаста голова, з-під високого, вузького, упертого лоба дивились уперті дитячі очі, вилиці сильно випинались. Довгаста нижня частина обличчя скошувалася назад і закінчувалася дитячим підборіддям. Це був портрет без компромісів, дуже виразний портрет, «до карикатурності виразний», – копилила губи Сибіла, коли була в поганому настрої. Але портрет не приховував, не знижував нічогісінько з того, що було й привабливого в Сибілі. Жінка явних тридцяти років мала, проте, на портреті дитячий вигляд, при тому розумний і свавільний. «Своєкорисливий», – думав Густав Оппенгейм під впливом другого портрета.

Тепер минуло десять років, відколи Густав познайомився з Сибілою. Вона тоді не без успіху танцювала на сцені. В її танцях було багато фантазії, але небагато ритму. Вона мала гроші, жила приємно, пещена розумною, розважливою, терпеливою матір'ю. Південнонімецька наївна дотепність граціозної дівчини, так дивно підкреслена її тонким старомудрим розумом, привабила Густава. Вона почувала себе підлещеною очевидною прихильністю солідного, шанованого чоловіка. Незабаром між дівчиною і цим на двадцять років старшим за неї чоловіком установилась велика незвичайна приязнь. Він був її коханцем і дядею водночас. Він співчував кожному з її настроїв, вона могла на нього безоглядно звіритись, його поради були обмірковані, розумні. Він обережно довів їй, що її танці при її невеликій музикальності ніколи не приведуть до дійсного, внутрішнього успіху. Вона зрозуміла це, швидко й рішуче змінила професію, і під його керівництвом стала письменницею. Вона вміла образно, барвисто висловлюватись, її психологічні нариси і новели охоче друкували газети. Коли її майно розтало в змінах господарства Німеччини, Сибіла змогла непогано жити зі своїх літературних заробітків. Густав, не маючи сам творчого таланту, але будучи добрим критиком, допомагав їй конкретною і компетентною порадою; допомагали їй також його численні зв'язки з літературним ринком. Вони часто думали одружитися, вона, мабуть, більше, ніж він. Але вона розуміла, що він волів не зміцнювати їх зв'язку легалізацією. Загалом, це були добрі десять років для неї і для нього.

«Добрі роки? Скажімо, приємні роки», – думав собі Густав Оппенгейм, вдивляючись у розумне, любе, свавільне дитяче обличчя портрета.

І раптом знову лист, цей нерозкритий лист на великому письмовому столі. Лист від Анни. З Анною ці десять років не були б приємними. Це були б роки, сповнені суперечок і роздратування. Але якби він був укупі з Анною, навряд чи мусів би він цього ранку питати себе, що йому робити зимою, якщо біографію Лессінга буде відхилено. Тоді б він достоту знав, «що» і «куди», тоді б він, напевне, мав стільки завдань, що стогнав би, тоді його і не спокусили б Лессінгом. Ні, він ненавидить це дике борсання, яке він спостерігає у багатьох своїх друзів. Він любить своє благопристойне заповнене роботою дозвілля. Добре сидіти в своєму гарному будинкові, зі своїми книжками, забезпеченим прибутком, маючи перед очима вкриті сосною горби Груневальда. Добре, що тоді, після двох років зв'язку з Анною, він поклав йому край.

Але хто поклав край – він чи вона? Нелегко розібратися в історії власного життя. В одному немає сумніву: якби Анна зникла з його життя зовсім, він відчув би порожнечу. Правда, від їхніх побачень завжди лишалася гіркота. Анна надто нездогадлива. У неї така різка манера

напрямки відзначати кожну помилку, кожну, бодай найменшу, слабкість. Перед зустріччю з нею, навіть перед тим як розкрити її лист, у нього завжди таке почуття, ніби він має стати перед судом.

Він тримає її лист у руках, бере ніж, одним рухом розкриває конверт. Міцно зсунувши густі брови, починає він читати. Обличчя його напружене, різкі вертикальні зморшки прорізли лоб.

Анна вітає його кількома словами, сердечно. Красивим, рівним почерком вона пише про те, що вирішила піти у відпустку наприкінці квітня і охоче провела б цей місяць разом з ним. Якщо він хоче з нею зустрітися, хай він напише їй про місце зустрічі.

Обличчя Густава втрачає напруженість. Він боявся цього листа. Але лист добрий. Анні нелегко живеться. Вона – секретар правління штутгартських електростанцій, працює дуже напружено, і все її особисте життя обмежується цими чотирма тижнями відпустки. І вона пропонує йому провести їх разом. Значить, для неї він ще не зовсім байдужий.

Він читає лист ще раз. Ні, Анні він не байдужий, вона відповідає на його почуття. Він старанно й фальшиво наспівує сам собі все ту саму складну мелодію, що причепилася зранку. Напівмашинально, напівсвідомо дивиться на портрет Іммануеля Оппенгейма. Він душевно задоволений.

* * *

Мартін Оппенгейм їде тим часом до контори. Будинок Густава міститься на Макс-Регерштрассе, на межі Груневальда і Далема, а головна контора Оппенгеймів – на Гертраудтенштрассе, в центрі старого міста. Шоферові Францке потрібно принаймні двадцять п'ять хвилин, щоб доїхати. Коли все йтиме добре, Мартін прибуде до контори об одинадцятій годині і десять хвилин; коли ж не пощастить із світлофорами – тільки об одинадцятій п'ятнадцять. А умовився він з Генріхом Вельсом на одинадцятую годину. Мартін Оппенгейм не любить заставляти чекати на себе. Але йому вдвічі прикро, що він примусить чекати Генріха Вельса. І без того розмова з Вельсом навряд чи може бути втішною.

Мартін Оппенгейм сидить у машині прямо, не обпираючись. Не можна сказати, щоб поза в нього була красива і непримуслена. Всі Оппенгейми відзначаються важкотілістю. Едгар, лікар, менше, а Густав трохи скидає її з себе спортом. Мартін на такі речі не має часу. Він людина ділова, батько родини, обтяжений багатьма різноманітними обов'язками. Він сидить, випрямившись, підвівши велику голову, закривши очі.

Так, від розмови з Генріхом Вельсом нічого втішного ждати не можна. Взагалі нинішнє ділове життя рідко приносить щось втішне. Не слід було примушувати Вельса ждати. Можна ж було б відвезти портрет діда увечері, не було ніякої потреби робити це вранці. Він любить Густава, але й заздрить йому. Густав живе безтурботно. Навіть занадто безтурботно. І Едгар, лікар, теж не обтяжує себе турботами. А йому, Мартінові, довелося взяти на себе справу Іммануеля Оппенгейма. До біса важко в нинішні часи, часи кризи і зростаючого антисемітизму, з гідністю репрезентувати спадкову фірму.

Мартін здійсмає твердий капелюх, проводить рукою по рідкому чорному волоссю, злегка зітхає. Не слід було примушувати Вельса чекати.

Ось і майдан Денгоффа, який кишить народом. Уже зовсім близько. Ось і будинок, нарешті. Затиснутий сусідніми будинками, вузький, старомодний, але міцний, збудований у давні часи і на довгі часи, він вселяє довір'я. Автомобіль ковзнув повз усі чотири великі вітрини, зупинився біля головного під'їзду. Мартін охоче вистрибнув би з машини, але стримав себе: треба дбати про солідність.

Перед тим як штовхнути обертні двері, старий швейцар Лещинський виструнчився. Мартін Оппенгейм, як і щодня, доторкнувся одним пальцем до капелюха. Август Лещинський слу-

жив у фірмі ще з часів Іммануеля Оппенгейма і був обізнаний з усіма дрібницями. Він знав напевне, що Мартін їздив до брата Густава вітати його з п'ятдесятиріччям. Чи виправдовував старий спізнення з такої причини? Обличчя Лещинського з сивими, цупкими вусами завжди було похмуре, і тримався він завжди дерев'яно. Сьогодні ж він витягнувся перед Мартіном особливо прямо і нерухомо – він явно виправдовував поведінку свого патрона.

Проте Мартін був менш задоволений з себе, ніж його порт'є з нього. Він піднявся на третій поверх. Увійшов до контори через бічні двері. Йому не хотілося бачити, як Генріх Вельс сидить і чекає на нього.

На стіні, над письмовим столом, висів, як у всіх філіях оппенгеймівської фірми, портрет Іммануеля Оппенгейма. Мартіна злегка кольнуло: перед ним був уже не оригінал, а копія. По суті, звичайно, байдуже, де висів оригінал – тут чи у Густава. Густав більше тямить у цих речах, він же має на це більше часу. Кінець кінцем, у Густава і прав більше на цей портрет. Але Мартінові все ж якось ніяково при думці, що надалі перед його очима буде тільки копія дідівського портрета.

Увійшла секретарка. Принесла пошту від уповноважених фірми. Папери на підпис. Прохання зателефонувати. Потім, пан Вельс чекає. Його запрошували на одинадцятую годину.

– Давно він тут?

– Щось із півгодини.

– Просить його.

Мартіна Оппенгейма ніколи не можна захопити зненацька. Він завжди витриманий, і через те йому не треба спеціально підтягуватися. Але сьогодні він відчувається не у формі для цієї розмови. Звичайно, він ретельно підготував відповідь Вельсові, заздалегідь всебічно обговорив її зі своїми довіреними Брігером та Гінце. Але завдання полягало в тому, щоб Вельса не роздратувати, гра була тонка, вся суть полягала в нюансах, це просто нещастя, що він змусив Вельса чекати.

А справа була ось у чому. В перші роки існування своєї фірми Іммануель Оппенгейм не сам виробляв меблі, які продавав, а замовляв їх Генріхові Вельсу-старшому, тоді молодому, сумлінному ремісникові. Після відкриття двох філій у Берліні, в Штегліці і на Потсдамерштрассе, відносини з Вельсом ускладнилися. Вельс був сумлінний, але змушений був дорого брати за роботу. Незабаром після смерті Іммануеля Оппенгейма, з наполягання Зігфріда Брігера, нинішнього довіреного фірми, частину меблів почали замовляти на дешевших фабриках, а коли керування підприємством перейшло до Мартіна та Густава, вони відкрили власну фабрику. Деякі складніші роботи, окремі речі, як і раніше, замовляли майстерням Вельса. Але головну масу меблів для оппенгеймівської фірми, яка відкрила ще одну філію у Берліні і п'ять у провінції, постачала власна фабрика.

Генріх Вельс-молодший спостерігав ці зміни з прихованою злістю. Він був на кілька років старший за Густава, був працьовитий, солідний, свавільний, забарливий. Він відкрив при майстернях зразково поставлені крамниці, вів їх з величезною пильністю, прагнучи наздогнати Оппенгеймів.

Але це йому не вдавалося. Його ціни не могли конкурувати з цінами оппенгеймівських стандартизованих меблів. Ім'я Оппенгейм відоме було безлічі людей, фабрична марка Оппенгеймів – портрет Іммануеля Оппенгейма – проникла в найвіддаленіші провінції. Простацький, старомодний текст оппенгеймівських об'яв: «Хто купує в Оппенгейма, купує добре й дешево», – став крилатим слівцем. По всій країні німці працювали біля оппенгеймівських столів, їли за оппенгеймівськими столами, сиділи на оппенгеймівських стільцях, спали на оппенгеймівських ліжках. На вельсівських ліжках спалося, можливо, зручніше, вельсівські столи були, можливо, зроблені міцніше. Але більшість людей вважала за краще платити дешевше, мирячись з тим, що куповані речі, може, трохи менш солідні. Цього Генріх Вельс не міг зрозуміти. Це точило його серце ремісника. Хіба зникло в Німеччині почуття солідності?

Хіба не бачать обдурені покупці, що над вельсівським столом робітник працює вісімнадцять годин, тоді як оппенгеймівський товар – фабрична продукція? Ні, вони не бачили цього. Вони бачили тільки, що у Вельса стіл коштував п'ятдесят чотири марки, а в Оппенгейма – сорок. І йшли до Оппенгейма і там купували.

Генріх Вельс перестав розуміти світ. Злість його росла.

Останніми роками, правда, стало краще. Проклав собі шлях рух, який поширював думку, що реміснича робота більше відповідає духові німецького народу, ніж стандартизоване інтернаціональне фабричне виробництво. Рух цей називався націонал-соціалістським.

Цей рух сформулював те, з чим Вельс давно вже носився: що в занепаді Німеччини винні євреї з їх універсальними крамницями, з їх пролазливістю у торговельних справах. Генріх Вельс усією душею пристав до нового руху. Він став головою районного комітету націонал-соціалістичної партії. З радістю спостерігав він, як міцніє їхній рух. Щоправда, люди, як і раніше, воліли купувати дешевші столи, але при цьому вони хоч лаяли Оппенгеймів. Партія добилася також того, що великі фірми оподатковувалися вищими податками, отже Оппенгейми, наприклад, змушені були на столи, які Вельс продавав по п'ятдесят чотири марки, поступово підвищити ціну з сорока до сорока шести марок.

До всіх дев'яти філій оппенгеймівської фірми почали надходити купи юдофобських листів: уночі на вітрини оппенгеймівських крамниць наклеювалися юдофобські листки, стара клієнтура відмовлялася купувати. Щоб удержати покупців, доводилося не менше ніж на десять процентів знижувати ціни порівняно з цінами конкурента не єврея.

Коли Оппенгейми знижували ціну тільки на п'ять процентів, то вже дехто з клієнтів волів купувати у християн. Під натиском націонал-соціалістичної партії урядові органи вишукували безліч приводів для причіпок і каверз. Генріх Вельс мав з того вигоду: різниця в цінах на товари його й оппенгеймівського виробництва дедалі зменшувалася.

Зовнішньо, проте, фірма Оппенгеймів зберігала з фірмою Вельса добрі відносини. Більше того, під впливом Жака Лавенделя та довіреного фірми Брігера, Генріхові Вельсу дали зрозуміти, щоб він почав переговори про злиття обох фірм або, принаймні, про тісніше їх співробітництво. Якби така угода відбулася, – з фірми Оппенгеймів було б зняте тавро єврейської фірми; і певні урядові розпорядження застосовувалися б до фірми далеко м'якше.

Вельс був щасливий, що під його підприємством знову міцніє ґрунт. Після кількох розмов з паном Брігером Вельс одержав навіть листа, складеного в дуже ввічливому тоні. До фірми, мовляв, дійшли чутки, що в нього – Вельса – є до фірми Оппенгеймів якісь пропозиції, що мають на меті тісніші і приємніші форми співробітництва, ніж досі. Фірма, мовляв, дуже зацікавлена і просить його завітати для особистих переговорів. 16 листопада об одинадцятій годині ранку до головної контори фірми на Гертраудтенштрассе.

І от Вельс сидить у конторі й чекає.

Генріх Вельс – показна людина. У нього відкрите жорстке обличчя, широкий лоб, прорізаний глибокими зморшками. Генріх Вельс – акуратна людина, і пунктуальність одне з його правил. Хто, власне кажучи, зробив перший крок? На засіданні спілки меблевих фабрикантів довірений Оппенгеймів Брігер розповідав йому про зростаючі труднощі, яких зазнає тепер його фірма. Брігер буквально наштотхнув його на деякі запитання. Кінець кінцем, тепер уже не докопаєшся, хто зробив перший крок. Як завжди, Генріх Вельс з'явився сюди з пропозицією, яка і для нього не безкорисна, але, мабуть, далеко вигідніша для конкурентів. Тільки конкурент, видимо, не бажає визнавати цього.

Він глянув на годинник. Як кадровий офіцер, що всю війну провів на фронті, він звик до пунктуальності... Він прийшов сюди за кілька хвилин до одинадцятої. І ось він сидить тут, а ця чваньковита сволота примушує його чекати. Одинадцять годин десять хвилин. Суворе обличчя Генріха Вельса темніє. Він зачекає ще десять хвилин, не більше, а потім нехай вони самі висьорбають свою юшку.

З ким, однак, доведеться йому мати справу? Генріх Вельс поганий знавець людей, але, проте, він добре знає, хто у фірмі Оппенгеймів підтримує його проект і хто проти нього. Щодо Густава і Мартіна, то це нестерпно зарозумілі люди з суто іудейською пихою. З ними навряд чи можна домовитися. Довірений Брігер – не просто єврей, а ціла синагога, але все ж з ним легше порозумітися. Можливо, що там у кабінеті їх збереться п'ять-шість чоловік, та вони ще, напевно, запросять свого юрисконсульта. Йому безперечно нелегко буде, доведеться виступати проти противника, який переважає його числом у п'ять-шість разів. І все-таки... Вже він свого доб'ється.

Одинадцята година двадцять хвилин. Він зачекає ще п'ять хвилин. Вони хочуть, щоб він приріс до стільця. Ще п'ять хвилин – і він вважатиме, що його пропозиції втратили силу за давністю, а тоді нехай ці панове роблять що хочуть, – без нього.

Одинадцята година двадцять п'ять хвилин. Він уже вивчив напам'ять номер «Меблевої торгівлі», який лежить на столі. Вони там, у кабінеті, видимо, до чорта довго радяться. Чи добра це ознака? І секретарки тут немає, щоб послати нагадати про себе. Ганьба, та й годі. Але він уже відплатить їм сторицею.

Одинадцята година двадцять шість хвилин. Його просять до кабінету. Мартін Оппенгейм у кабінеті сам. Генріхові Вельсу здається раптом, що краще б мати справу з п'ятьма-шістьма. Цей Мартін – найгірший. З ним найважче справитися.

Мартін Оппенгейм підіймається назустріч Генріхові Вельсу.

– Прошу вибачення, що примусив вас чекати, – каже він чемно.

Спочатку Мартін вирішив був виявити ще більшу ввічливість і додати кілька слів на пояснення запізнення. Але суворе, велике обличчя Вельса, як завжди, відштовхнуло його, і він відмовився від цієї думки.

– На жаль, у наші дні єдине, що ділова людина має в достатку, – це час, – хмурним, скрипучим голосом відповів Вельс.

Зосереджено і серйозно дивиться Мартін Оппенгейм сонними очима на велику постать, що сидить проти нього. Він намагається говорити якнайввічливіше.

– Я довго і всебічно обмірковував ваші пропозиції, вельмишановний пане Вельс, – каже він. – У принципі ми не заперечуємо проти того, щоб приступити до їх обговорення, хоч у нас є цілий ряд сумнівів. Наш баланс кращий від вашого, пане Вельс. Але я буду з вами одвертий: він усе ж таки незадовільний. Ні, баланс не задовільний.

Мартін не дивився на Вельса. Він підвів очі на портрет Іммануеля Оппенгейма і подумав, що, на жаль, це тільки копія. Тон його розмови з цим хворобливо озлобленим чоловіком, що сидів напроти, не був вдалим.

Сьогодні немає потреби за всяку ціну йти на угоду з Вельсом. На політичному горизонті нібито досить спокійно. Проте, цілковитої певності немає. Обережність у всякому разі потрібна. І єдино правильна тактика – тримати Вельса про запас, підтримувати в ньому добрий настрій. Для таких цілей тон його сьогоднішньої розмови безумовно невідповідний. Іммануель Оппенгейм безперечно зумів би краще підійти до цієї дерев'яної, твердої людини.

Мартін був невдоволений. Пан Вельс був також невдоволений. Тон розмови Мартіна не подобався йому, ображав його.

– Мої справи досить погані, – сказав Вельс, – але й ваші не кращі. Між нами, попівнами, можна це прямо сказати.

Генріх Вельс скривив у посмішку суворі уста. Жарт, вимовлений тьмяним голосом Вельса, прозвучав сугубо невесело.

Почали обговорювати деталі. Мартін витягнув пенсне, до якого він дуже рідко вдавався, почав пильно протирати скло. Сьогодні пан Оппенгейм, справді, ледве зносив Вельса, а пан Вельс – пана Оппенгейма. Кожний вважав другого за нестерпно зарозумілого, нарада для обох перетворилася в муку. Пан Вельс вирішив, що Оппенгейми несерйозно ставляться до справи.

Вони погоджувалися, у вигляді спроби, на експеримент, який їх мало до чого зобов'язував. Вони пропонували злити одну зі своїх берлінських філій і одну з провінціальних з двома вельсівськими. Ні, панові Вельсу це не вигідно. Коли справа піде погано, Оппенгейми втратять дві філії зі своїх восьми, і це вони ще витримують. Він же втратить дві філії з трьох, і йому тоді кінець.

– Бачу, що я помилився, – кисло сказав пан Вельс. – Я гадав, що ми прийдемо до якої-небудь угоди. До замирення, вірніше, – додав він з тонкою, злою усмішкою.

Важкотілий Мартін Оппенгейм ввічливо, м'яко запевняв Генріха Вельса в тому, що він, мовляв, не допускає й думки про можливість вважати переговори за невдалі. Він певний, що при повторному і докладному обговоренні цієї справи вони неодмінно прийдуть до згоди з паном Вельсом.

Пан Вельс знизав плечима. Він умовив себе, що Оппенгеймам кінець. А тепер виявляється, що вони вважають, ніби то не їм, а йому кінець. Йому вони збираються кинути жалюгідну кістку, а ситий шмат сподіваються самі пожерти. Він пішов хмурий, розгніваний.

«Як би ви не обпеклися, панове», – думав Вельс, спускаючись ліфтом. Він навіть тихо промовив це вголос.

Хлопчик-ліфтер здивовано подивився на похмуру людину.

* * *

Мартін, після розмови з Вельсом, усе ще сидів за своїм великим столом. Чемний, упевнений вираз обличчя вмить зник, ледве Вельс вийшов з кімнати. Цілі своєї він не досяг. Він спасував. Мартін був роздратований, невдоволений з себе.

Він викликав довірених – Зігфріда Брігера і Карла Теодора Гінце.

– Ну, як? Справилися з лютим гоєм? – єдиним духом випалив Зігфрід Брігер, недбало привітавшись.

Маленький, меткий, дарма, що йому понад п'ятдесят, худорлявий, рвучкий, підкреслено єврейської зовнішності, він зовсім близько присунув стілець до свого патрона. Довгим носом над великими рудо-сивими вусами Зігфрід Брігер немов щось обнюхував. Карл Теодор Гінце зупинився на шанобливій віддалі від патрона, стриманий, підтягнений, з явним осудом за метушливість колеги. Карл Теодор Гінце осуджував усе, що робив пан Брігер, а пан Брігер висміював усе, що робив Карл Теодор Гінце. Карл Теодор Гінце під час війни командував ротою, у якій Брігер служив рядовим. Уже в ті часи вони ставились один до одного скептично, і вже тоді кожен з них знав, як сильно вони один до одного прив'язані. А пізніше, після закінчення війни, коли справи гогого пана Гінце йшли препаскудно, пан Брігер влаштував його в меблевій фірмі Оппенгеймів. Під керівництвом Брігера працьовитий і сумлінний Гінце дуже швидко пішов угору.

Мартін Оппенгейм докладно ознайомив довірених із станом речей. Усі троє прекрасно знали одне одного. Кожний з них легко міг передбачити результат переговорів. Ніхто з них не думав, що Вельс згодиться. Питання зводилося тільки до формальності. Після повідомлення Мартіна всім стало ясно, що розумніше було б вести переговори не Мартінові, а панові Брігеру. Брігер запропонував би Вельсові ще менше, і все-таки Вельс пішов би задоволеніший.

Що робити далі, було ясно. Вельсові треба показати, що і без його допомоги можна відвернути антисемітську загрозу оппенгеймівським підприємствам. Це зробило б Вельса згідливішим. Тимчасове затишшя на політичному горизонті надзвичайно сприяло тому, щоб вжити деяких необхідних і давно обміркованих заходів.

Треба було просто перетворити єврейську фірму Оппенгеймів в акціонерне товариство з нейтральною назвою, що не викликає підозри. Багато єврейських фірм вдало провели цю спробу. Часто траплялося, що покупці, які бойкотували єврейську фірму, зверталися до

анонімного неєврейського товариства, яке в дійсності було тільки філією все тієї ж ненависної єврейської фірми. Оппенгейми і без участі Вельса могли заснувати акційне товариство «Німецькі меблі», і для початку об'єднати в ньому одну берлінську й одну провінціальну філію.

Технічно здійснити це було неважко, все обіцяло успіх. І все-таки наважитися було нелегко. «Німецькі меблі», що це таке? Щось без обличчя, без змісту, наче вагон залізниці. Інша річ «Меблева торгівля Оппенгеймів». Назва ця невід'ємна від портрета Іммануеля Оппенгейма, від дебелистого, сповненого гідності Мартіна, він спритного, довгоногого пана Брігера. Відірвати від себе штеглицьку і бреславську філію – значить дати ампутувати собі палець на руці чи нозі.

Але, може, це необхідно, щоб урятувати весь організм? Так, необхідно.

Коли вже рішення є, треба діяти швидко. Мартін зв'яжеться з усіма Оппенгеймами і сьогодні ще домовиться з професором Мюльгеймом, юрисконсульту Оппенгеймів.

Залишившись на самоті, Мартін важко обперся руками на поручні крісла, опустил плечі. Чи не слід справді хоч трохи займатися щоранку гімнастикою, як радить дружина? Сорок вісім років – це не такий уже страшний вік, але коли не дбати за себе, через два роки будеш стариком. А в Густава сьогодні був на подив молодий і свіжий вигляд. Густавові добре, часу в нього багато. Щоб гімнастика вплинула, треба витратити на неї найменше двадцять п'ять хвилин щодня. А звідки йому, Мартінові, ці двадцять п'ять хвилин узяти?

Мартін випростався, зітхнув, узявся до кореспонденції. Ні. Це не так важливо. Спочатку слід покінчити із складнішими справами; він завжди додержувався цього правила. Треба повідомити родичів. Густавові він цей день не хоче псувати. Густав взагалі заперечувати не буде. Безумовно. Він позітхає, зробить кілька зауважень загальнофілософського характеру і дасть свій підпис. З Едгаром ще простіше. Найважча розмова буде з Жаком Лавенделем, з шуряком, чоловіком Клари Оппенгейм. Заперечувати й він не буде, навпаки, він, як людина, що тямить у справах, давно наполягав на тому, щоб змінити фірму. Та тільки Жак Лавендель дуже вже прямолінійний. Мартін нічого не має проти того, щоб люди одверто висловлювали свою думку. Але Жак Лавендель трохи занадто прямолінійний.

Мартін просить секретарку з'єднати його з професором Едгаром Оппенгеймом і Жаком Лавенделем.

– Професора Оппенгейма, – доповідає секретарка, – немає вдома, він у клініці.

Зрозуміло, він завжди в клініці.

– Коли він повернеться, йому перекажуть прохання зателефонувати до контори.

Але він цього не зробить: він надто зайнятий своєю клінікою і надто мало цікавиться справами фірми. Можна вважати, що з Едгаром справу покінчено.

Біля телефону Жак Лавендель. Він ніколи не розводить церемоній. Ледве Мартін вимовив дві-три вступні фрази, як Лавендель сказав своїм трохи хрипким, привітним голосом, що хотів би поговорити про цю справу не телефоном; якщо Мартін не заперечує, – вони адже мешкають недалеко один від одного, – він після обіду на часинку заїде до нього. Ні, звичайно, Мартін не заперечує. Він буде дуже радий.

Він зовсім не радий. Обід з дружиною й сином та коротке післяобіднє дозвілля – найулюбленіший час Мартіна. Іноді не можна уникнути гостей і на цей час: є справи, які в домашній обстановці розв'язуються краще, ніж у конторі. Але він дуже неохоче робить це, для нього в таких випадках зіпсований увесь день.

Іммануель Оппенгейм дивиться сонними, хитрими, вдоволеними очима на внука. І Мартін не стільки думає, скільки відчуває: перед ним копія – вже не оригінал.

* * *

Як завжди, точно о другій годині дня Мартін підїхав до своєї квартири на Корнеліусштрассе, в районі Тіргартена. Він насамперед переодяг піджак і комірць – повинна існувати відмінність між діловою обстановкою і особистим життям. Потім він пройшов у «зимовий сад». Це була велика кімната, пишно і трохи по-міщанськи вмеблевана. Мартін вважав, що і його приватна квартира мусить бути вмеблевана оппенгеймівськими меблями.

Дружина і син про щось жваво розмовляли. Сімнадцятирічний Бертольд, який говорив взагалі легко й добре, часом, як батько, був скупий на слова, особливо, коли справа стосувалася речей, що близько його хвилювали. Мартін зрадив, побачивши його сьогодні балакучим.

При вході Мартіна Лізелотта спинила сина. Всміхаючись, вона повернула до чоловіка велике світле обличчя.

– Як почуваєшся, мій любий?

– Дякую, добре, – бадьоро відповів Мартін. І, звертаючись до Бертольда, теж усміхнувся. – Здоров був, сину.

Але сірі довгасті очі Лізелотти за вісімнадцять років спільного життя навчилися читати на обличчі чоловіка. Мартін не любив вдома розмовляти про справи, проте вона бачила і без його слів, що він сьогодні, зараз, перебуває на порозі якихось важливих вирішень.

Сіли за стіл. Бертольд не припиняв жвавої розмови. У сімнадцятирічного юнака на батьківському м'ясистому обличчі були сірі сміливі очі матері. Майже наздогнавши зростом батька, він обіцяв на голову перерости його.

Бертольд розповідав про шкільні справи. Їхній шкільний учитель, доктор Гейнціус, кілька днів тому загинув при автомобільній катастрофі, і тепер директор Франсуа тимчасово взяв на себе викладання в їхньому класі предметів покійного – історії і німецької літератури. Це були улюблені предмети Бертольда, – він, як і його дядько Густав, любив книжки і спорт, – а з доктором Гейнціусом у нього встановилися на диво добрі відносини. І от доктор Гейнціус дозволив йому взяти для самостійної доповіді, яку належало раз на рік робити учням передостаннього класу, – особливо трудну тему «Гуманізм і двадцяте століття». Чи дадуть йому можливість, тепер, після смерті любимого вчителя, зробити цю доповідь? І чи впорається він з «гуманізмом» без дружньої допомоги доктора Гейнціуса? Директор Франсуа сказав йому, що він не заперечує, але все залежатиме від рішення нового вчителя, який, можливо, почне викладати з наступного тижня.

– Я взяв на себе важке завдання. «Гуманізм» – неймовірно важка проблема, – роздумливо закінчив Бертольд низьким грудним голосом.

– А чи не краще для тебе обрати менш загальну тему? – порадив Мартін.

– Може, ти візьмеш якогось сучасного автора? – запропонувала Лізелотта, підбадьорливо дивлячись на сина сірими мигдалеподібними очима.

Мартін здивувався. Чи не дражлива це річ виступати тепер у школі з темою про сучасну літературу? В основному Мартін і Лізелотта сходилися у думках. Але вона – християнка, із старовинної пруської чиновницької родини Ранцових – брала часто радикальний тон.

Мартін заговорив про інше. Повідомив, що після обіду він жде Жака Лавенделя. Це відразу ж відвернуло Бертольда від «гуманізму». Чи не зможе він тепер скористуватися машиною? Батько, невтомний комерсант, цілі дні розїжджає у справах. Бертольдові рідко випадає можливість дістати машину. Нагоди пропускати не можна. Добре було б зїздити, наприклад, на стадіон на Саксонському проспекті. Там зараз тренуються футболісти. Чудовий привід для автомобільної прогулянки. Приємність ця, правда, відбере три години, які він призначив для «гуманізму». Але це пусте. Для «гуманізму» він завжди зможе викраяти час, а ось коли він зможе ще раз «викраяти» для себе машину – невідомо.

Тому, як тільки підводяться з-за столу, Бертольд прощається з батьками. Він телефонує шкільному товаришеві Куртові Бауману, пропонує йому зустрітися біля Галлерських воріт, щоб поїхати разом на стадіон на Саксонському проспекті. Курт Бауман зовсім не в захваті від пропозиції Бертольда. В нього зіпсувався радіоприймач, він його розібрав, треба дошукатися, у чому там справа, на це потрібний час. Але Бертольд не вгамовується. Він каже про сюрприз, який він приготував для Курта, голос його звучить так переможно, що Курт здогадується і випалює:

– Ти одержав машину! От, чорт, оце здорово.

Бертольд Оппенгейм гарний товариш, він ділиться чесно і справедливо; він списує уроки з математики в Курта і дає йому списувати в себе твори з німецької літератури, а коли шофер Францке пускає їх до керма, він править дві третини часу, і на одну третину передає кермо Куртові Бауману.

Нарешті все готове. Бертольд сидить поруч з шофером Францке. Вони великі приятелі з шофером Францке. Звичайно, Францке іноді буває не в настрої, і тоді він не схильний вести розмову. Але сьогодні настрої у Францке добрий. Бертольд бачить це відразу. Безперечно, він їх і до керма пустить, хоч водити машину тим, хто не досяг вісімнадцяти років, забороняється. Бертольд просто тремтить: швидше б уже виїхати на околиці. Але виявляти нетерплячку не гідно чоловіка. І він провадить з Августом чоловічу розмову про загальний стан речей, про економіку й політику. Август Францке і Бертольд добре розуміють один одного.

Потім Францке справді пускає до керма Курта Баумана, а Бертольд сидить без діла ззаду, і йому раптом згадується маленький епізод, зв'язаний з похороном доктора Гейнціуса.

Батько дозволив йому скористатися машиною, щоб поїхати на розташоване далеко за містом кладовище. Коли поверталися додому, він посадив до себе в машину Курта Баумана і свого двоюрідного брата – Генріха Лавенделя. Сірий, сумовитий вигляд лісового кладовища в Штансдорфі і процедура похорону дуже збентежила Бертольда. А товариші його уже через п'ять хвилин після похорону більше цікавилися машиною, ніж небіжчиком, а надто тим, чи пустить їх шофер Францке до забороненого керма. Бертольд не розумів, як можна так швидко струсити із себе тягар тільки-но пережитого. І навіть зараз, дивлячись на Курта Баумана, що сидів за кермом, він спантеличено замислюється.

Але коли черга сідати за кермо доходить до нього, всі його непевні міркування миттю вилітають з голови, і в ньому і навколо нього нічого не лишається, крім вуличного руху південно-східної частини Берліна.

* * *

На Корнеліусштрасе ждали тим часом пана Жака Лавенделя. Фрау Лізелотта раділа з його приходу. Мартін, вона це знала, не дуже сердечно ставився до свого шурина Лавенделя. Мартінові було неприємно, що молодша сестра його – Клара Оппенгейм – одружилася з цією людиною – родом зі Сходу. Жак – прекрасний комерсант, людина без сумніву заможна, знає світ, завжди ввічливий. Але він байдужий до таких речей, як гідна постава, гарні манери, витримка. Не можна сказати, що в нього самого якісь кричущі, набридливі манери. Ні. Але він дуже вже оголено називає неприємні речі своїми іменами, і тиха, привітна усмішка, яка з'являється на його обличчі, коли при ньому починають говорити про честь, гідність га інше, дратує Мартіна.

Лізелотту вона не дратує. Їй подобається шурин.

Вона походить із строгої сім'ї. Ранцов, її батько, титулований, але дуже небагатий, скомпенсував матеріальні життєві неприємності благородством манер і строгим життям. Лізелотта Ранцова, якій тоді було двадцять два роки, раділа, що може змінити тісні звичаї батьківського

дому в Штеттіні на широке, щедre життя Оппенгеймів, і всіма засобами заохочувала скупеньку на слова, трохи незграбну прихильність до неї молодого Мартіна.

– Почекаємо з кавою, поки Жак прийде? – спитала вона і показала в усмішці великі зуби красивого рота.

Лізелотта бачила, що Мартін не знає, як йому розмовляти з Жаком – віч-на-віч чи при ній.

– У тебе з ним сьогодні якась дуже важлива розмова? – спитала вона прямо.

Мартін вагався. Вони щирі друзі, він і Лізелотта. Звісно, він ще сьогодні повідомить її про вирішення змінити фірму двох філій. Йому, правда, нелегко розмовляти з нею про це. Досі йому рідко доводилось ділитися з нею неприємними новинами. Найрозумніше, може, відразу не сказати – і їй, і Жакові.

– Я був би дуже радий, якби ти захотіла побути з нами, – сказав він.

І ось між ними широка постать Жака Лавенделя. Маленькі глибокі очі під широким лобом дивляться розумно, привітно, густі рудуваті вуса контрастують з майже голим черепом, тихий хрипкий голос дратує, як завжди, Мартінові нерви.

Жак слухає Мартіна з напівзаплющеними очима, схрестивши руки на животі, схиливши голову набік, нерухомий, із застиглим обличчям, ніби цілком байдуже. Мартінові було б приємніше, якби він переривав, ставив запитання; але він ні разу цього не зробив. Навіть коли Мартін закінчив, Лавендель все ще мовчав. Лізелотта з напруженою цікавістю вдивлялася в Жака Лавенделя. Вона була більше зацікавлена, ніж засмучена. Мартін, хоч і був вдоволений, що це її не дуже стурбувало, все-таки з гіркотою подумав: «Для неї це дрібниці. Мої справи мало її цікавлять. Працюєш, витрачаєш сили, і ніякої вдячності».

Жак уперто мовчав. Нарешті, Мартін спитав його:

– Яка ж ваша думка, Жак?

– Прекрасно, прекрасно, – закивав головою Жак Лавендель, – я вважаю, що все це прекрасно. Шкода тільки, що ви вже давно цього не зробили. І ще більше шкода, що ви не довели цього до кінця і не залучили до справи Вельса.

– Чому? – спитав Мартін. Він намагався говорити спокійно. Але і Лізелотта, і Жак вловили в його голосі нотку досади. – Ви гадаєте, що ми не встигнемо? Я цих людей знаю. Вельс знахабніє, як тільки ми погодимось прийняти його в нашу фірму. Ви прекрасно знаєте, що, вичікуючи, ми можемо тільки виграти.

– Може, так, а може й ні, – похитав великою рудою головою Жак Лавендель. – Я не пророк, я ні в якому разі не хочу твердити, що я пророк. Але чи не надто пізно люди звичайно одумуються? Нинішній стан може тривати ще півроку, ще рік. Хто може знати, як довго він триватиме? Якщо нам не пощастить, він може скінчитися через два місяці.

Він раптово підвів голову, подивився маленькими глибокими оченятами на Мартіна, хитро підморгнув йому і почав розповідати сухим тоном.

– Сімнадцять разів мінялася у Кросновицях влада. Сім разів були при цьому погроми. Тричі вони виводили Хаїма Лейбельшітца за місто, і тричі вони казали йому: «Ну ось, а тепер ми тебе повісимо». Всі казали Хаїмові: «Май розум, Хаїме, виїжджай з Кросновиць». Він не виїздив. І в четвертий раз, коли вони його вивели за місто, вони знову його не повісили. Але вони його розстріляли.

Жак Лавендель скінчив, знову схилив голову набік, низько опустив повіки на сині очі. Мартін Оппенгейм знав уже цей анекдот і сердився на Жака. Лізелотта теж чула його якось, але з інтересом вислухала вдруге. Мартін витяг пенсне, пильно витер і знову сховав.

– Не можемо ж ми, кінець кінцем, кинути йому під ноги всі наші крамниці, – сказав він, і карі очі його ніяк не можна було назвати в цю хвилину сонними.

– Звичайно, звичайно, – намагався заспокоїти його Жак Лавендель, – я ж кажу: все, що ви зробили, дуже добре. Між іншим, коли ви захочете залучити американський капітал, я беруся

це зробити за тиждень – тишком-нишком. І ніхто вже до вас чіплятися не наслідиться. І щоб не було ніяких розмов про «кидання під ноги», – всміхнувся він.

Ідея перевести меблеву фірму Оппенгеймів на ім'я Жака Лавенделя, який свого часу добув собі американське підданство, обговорювалася вже не раз. Однак з цілого ряду міркувань вона, кінець кінцем, була відкинута. Дивно, що в даний момент Мартін чомусь не навів жодного серйозного доводу проти неї.

– Лавендель не є добрим ім'ям для наших підприємств, – роздратовано сказав він перше, найнеістотніше, що спало на думку.

– Знаю, знаю, – миролюбно відповів Жак. – Та й скільки мені відомо, про це ніколи не було мови.

Але перетворення двох філій у «Німецькі меблі» не було такою цілком простою справою, як здавалося. Треба було обговорити купу всяких деталей, Жак Лавендель підказав немало корисних заходів. Мартін повинен був визнати, що з них двох Жак виявив більшу винахідливість. Він подякував Жаку. Жак підвівся, попрощався, довго і міцно потиснувши всім руки.

– Я теж дякую вам від душі, – щиро прозвучав сильний, густий голос Лізелотти. – Я нічого у ваших справах не тямлю, – сказала вона Мартінові після того, як Жак пішов, – але чому все-таки, коли вже вирішено прийняти Вельса до компанії, ти не робиш цього відразу?

* * *

Всю першу половину дня Густав Оппенгейм пропрацював з доктором Фрішліном. Доктор Клаус Фрішлін був худий і довгий, з поганим кольором обличчя і рідкуватим волоссям. Син заможних батьків, він вивчав спочатку історію мистецтва і, одержимий своєю роботою, мріяв захистити дисертацію на звання доцента. Але гроші розтанули, і він жорстоко голодував. У момент, коли нічого не мав, крім потертого костюма, латаних черевиків і рукопису надзвичайно старанно розробленої монографії про художника Феотокопулоса, прозваного El Gresco, – на допомогу йому прийшов Густав Оппенгейм. Щоб улаштувати йому роботу, Густав створив у фірмі Оппенгеймів художній відділ і поставив Фрішліна завідувати ним. У своєму сміливому оптимізмі він мріяв спочатку обхідним шляхом, через Фрішліна і фірму Оппенгеймів прищепити публіці смак до сучасного стилю сталевих, архітектурних меблів тощо. Але дуже швидко, трохи посміюючись, трохи досадуючи, він змушений був мовчки спостерігати, як художній відділ здає позиції під дужим натиском дрібнобуржуазного попиту оппенгеймівської клієнтури. Клаус Фрішлін все ще намагався – вперто, хитромудро і марно – протягти свій витончений смак крізь усякі пролазки. Густава ці спроби забавляли і зворушували. Йому подобалася ця наполеглива людина; він часто запрошував Фрішліна до себе за особистого секретаря і помічника в науковій роботі.

І в цю середу, як звичайно, Густав запросив Фрішліна. Він збирався, власне, попрацювати над біографією Лессінга. Але чи не означатиме це спокушати заздрісну долю, якщо саме сьогодні братися до улюбленої справи? І він вирішив Лессінга сьогодні відкласти, а зайнятися хронологічною історією власного життя. Адже тільки сьогодні вранці він звернув увагу на те, як важко орієнтуватися у власній біографії. Навести тут деякий порядок – цілком відповідне завдання у день п'ятдесятиріччя.

Густав чудово розбирався в біографіях багатьох людей, які жили у XVIII і XIX століттях. Він умів розпізнавати, які моменти в житті цих людей були вирішальні.

Але дивно, як важко йому вирішити, що було важливе для його власної долі, а що ні. Адже немало було сильних переживань, пов'язаних і з власною долею, і з долею всіх людей, адже була війна і була революція. Що ж, кінець кінцем, переродило його? З сумом відчув він, як багато він втратив. Розглядування власного життя привело його в поганий настрій.

І раптом він різко обірвав себе. Усміхнувся.

– Візьміть листівку, любий Фрішліне, – сказав він. – Я хочу вам продиктувати.

Він диктував:

– «Шановний пане! Запам'ятайте на решту днів Вашого життя: нам дано працювати над справою, але не дано завершити її. Щиро відданий Густав Оппенгейм».

– Хороші слова, – зауважив Клаус Фрішлін.

– Правда ж? – сказав Густав. – Це з талмуда.

– Кому адресувати листівку? – спитав Фрішлін.

Густав Оппенгейм усміхнувся по-хлоп'ячому, лукаво:

– Пишіть, – сказав він, – «Д-ру Густаву Оппенгейму, Берлін-Далем, Макс-Регерштрассе, 8».

Коли не рахувати цієї продиктованої листівки, ранок минув неплодотворно, і Густав був вдоволений, коли трапилася поважна причина перервати роботу. Причина ця з'явилася в особі чарівної Сибіли Раух, його подруги. Так, це вона, Сибіла Раух, підїхала на своїй маленькій, чудній, обшарпаній машині. Густав зійшов униз зустрічати гостю. Не звертаючи уваги на слугу Шлютера, який відкривав ворота, вона піднялася навшпиньки і холодними устами поцілувала Густава в лоб. Не так було просто зробити це, бо під пахвою у неї затиснутий був великий пакет – іменинний подарунок Густавові.

Розгорнувши пакет, Густав побачив подарунок – старовинний годинник. Над циферблатом рухалося око, так зване «боже око», яке пересувалося з секундною стрілкою зліва направо. Густав давно вже збирався поставити у своєму робочому кабінеті такий годинник, як постійне нагадування собі, трохи незібраній людині, про необхідність системи в роботі. Але йому не траплявся годинник з підхожою до загального тону кімнати оправою.

Він радий, що Сибіла знайшла саме те, що потрібне. Він дякує їй шумно, сердечно, люб'язно. Десь у глибині душі він трохи розчарований. Бажаючи поставити в його кабінеті це вічно рухливе око, яке має наглядати за ним, – чи не виявляє цим Сибіла своє критичне ставлення до нього, Густава? Густав жене від себе неприємне почуття, не дає йому вилитися в думку. Він безупинно говорить – сердечно, радісно. Але подарунок Сибіли проти його волі ворухнув у ньому те, звичайно затаєне почуття, якому він ніколи не дає розвинутися, що Сибіла, незважаючи на добре бажання обох цілком зв'язати своє життя, завжди лишається на периферії його існування.

Сибіла стоїть перед портретом старого Оппенгейма. Вона знає, як Густав прив'язаний до нього, радіє, що портрет нарешті тут; тоном знавця говорить про те, як він добре поєднується з усією обстановкою кабінету. З властивою їй манерою, ніби зважуючи, вдивляється в зображення хитрої, вдоволеної, щасливої людини...

– Як воно все пасує одне до одного: художник, людина та її епоха. І все це пасує до цієї кімнати. Як жилося б такому Іммануелю Оппенгейму в наш час? – вимовляє вона задумливо.

Це було далеко не дурне і не безпредметне зауваження. Варто було замислитися над тим, як людина типу Іммануеля Оппенгейма утверджувала б у наші дні своє існування. Однак і це зауваження Сибіли шпигнуло Густава.

Так, епоха, в яку жив Іммануель Оппенгейм, зникла у вічність, хоча для Густава вона була ще живою. Якими маленькими здавалися тепер усі її турботи, якими простими її проблеми, як повільно, прямолінійно, нудно пливло життя такої людини, як Іммануель Оппенгейм, порівняно з життям середньої людини наших днів. Звичайно, Сибіла ніякого подвійного розуміння не вклала в своє зауваження. І все-таки Густавові здалося, без усякої підстави, що зауваження Сибіли було спрямоване проти нього. Годинник цокав, «боже око» котилося зліва направо і позирало, як люди використовують час. Сибіла стояла перед портретом давно вмерлої людини. Густава знову охопило почуття безділля, те маленьке турботливе почуття незадоволеності, порожнечі, яке виникло сьогодні вранці.

Він був радий, коли Шлютер доповів, що обід подано. Обід пройшов весело. Густав Оппенгейм дещо тямив у добрій кухні. Сибілі Раух спадала на думку сила цікавих ідей, які вона вміла на диво мило і своєрідно висловлювати. Густавові дуже подобалася її південнонімецька говірка. Йому було п'ятдесят років, і він був дуже молодий. Він сявав.

Він був цілком щасливий, коли до десерту приєднався професор Артур Мюльгейм, його друг, а з ним і Фрідріх Вільгельм Гутветтер, новеліст. І той і другий вдало доповнювали Сибілу і Густава.

Артур Мюльгейм, один з найкращих юристів Берліна, маленький, рухливий, з веселим розумним обличчям, помережаним силою зморшок, всього на кілька років старший за Густава, завжди в русі, завжди з готовим жартом на вустах, багато в чому сходився з Густавом. Вони були членами одного і того самого клубу, їм подобалися ті самі книжки, один і той самий тип жінок. Артур Мюльгейм цікавився, крім того, політикою, а Густав Оппенгейм спортом, і у них тому завжди було досить тем для взаємного обміну. Мюльгейм послав Густавові чималий асортимент добірних тільки п'ятидесятирічних коньяків та горілок. Він вважав за корисне для здоров'я вживати ті напої, які відповідають вікові того, хто п'є.

Фрідріх Вільгельм Гутветтер, мініатюрний чоловік років шістдесяти, з величезними хлоп'ячими очима на лагідному обличчі, дуже випещений, в підкреслено старовинному вбранні, – був автор маленьких, пильно відшліфованих новел, які критика звеличала, але які мало хто читав і вмів цінити. Рідко коли Густава дряпала марна порожнеча власного життя, він казав собі, що прожив не дарма, хоч би тільки тому, що допоміг Гутветтерові. І справді, без підтримки Густава Гутветтерові довелося б зазнавати найжорстокіших злиднів.

Фрідріх Вільгельм Гутветтер сидів тихий і приязний, шанобливо й пожадливо дивився великими очима на Сибілу, часто, не розуміючи, в чому справа, просив пояснити йому влучні дотепи Мюльгейма, і час від часу повільно вставляв високопоетичні зауваження у гучну жваву розмову інших.

Він припас подарунок для свого друга, але заговорив про нього лише хвилин через двадцять або тридцять після приходу, жвава й швидка розмова та присутність Сибіли спричинили те, що він зовсім забув про подарунок. Так от, значить, у нього була розмова з його видавцем доктором Дорпманом, шефом видавництва «Мінерва». Він говорив з ним про біографію Лессінга. Доктор Дорпман, за звичною манерою видавців, хотів ухилитися від прямої відповіді, але він – Гутветтер – не відступав. Одне слово, це вже певно, як смерть, душа і воскресіння мертвих – «Мінерва» видає «Біографію Лессінга». Все це він розповів спокійним голосом і подивився на свого друга тихо й особливо приязно.

– А що значить: «Певно, як душа і воскресіння з мертвих»? – спитав Мюльгейм. – Чи хочете ви цим сказати, що це на сто процентів справа певна, або навпаки – на сто процентів справа непевна?

– Я хотів сказати: певна – і більше нічого, – відповів Гутветтер з незмінною приязністю.

Але їм не вдалося остаточно зрозуміти один одного, бо Густав шумно скочив з місця, вхопив тихого Гутветтера за плечі, почав трусити його і плескати по спині, бурхливо виявляючи свою радість.

Пізніше, коли пан Гутветтер і Сибіла залишилися насамоті, він сказав їй звичайним своїм спокійним, веселим, щиросердним голосом:

– Як легко робити людей щасливими. Біографія. Що таке біографія? Немов щось інше може мати значення, крім творчої праці. Але ось людина копірсається в покидьках, у так званій дійсності, у віджилому, і – щаслива. Яка дитина – друг наш Густав.

Сибіла замислено глянула у великі, променясті хлоп'ячі очі. Фрідріх Вільгельм Гутветтер вважався за одного з першорядних німецьких стилістів, багато хто вважав його за першого. Сибіла, яка сумлінно билася над своїми маленькими оповіданнями, попросила в нього поради

відносно однієї фрази, яка не вдавалася їй. Гутветтер дав їй пораду. Приязним шанобливим поглядом дивився він на свою тямучу ученицю.

Густав тим часом, до краю сповнений радістю, вважав, що світ чудесний. Всім хотів зробити щось гарне. Докладно поділився радісною звісткою, яку приніс йому Фрідріх Вільгельм Гутветтер, і зі слугою Шлютером. Був щасливий.

* * *

Коли прибули перші гості, і стали провадити між собою вимушену розмову, Густав почав побоюватися, що вечір вийде нудним. Було, звичайно, ризикованим звести до купи таких різних людей. Але саме це йому й здавалося привабливим у його житті, що він органічно змішував роз'єднані елементи. Він хотів цього, він уперто домагався цього – зібрати у вечір свого п'ятдесятиріччя всіх, хто відігравав якусь роль у його житті, – родичів, вищих службовців фірми, друзів з Товариства бібліофілів, з Театрального клубу, своїх спортивних приятелів, любимої жінки. Після вечері він з радістю побачив, що добрі, легкі страви пильно підбраного меню зробили всіх лагіднішими, і колишня заціпеність розтанула.

Гості його, двадцять чоловік, стояли і сиділи групами, але так, що жодна з них не відокремлювалася, і всі приємно розмовляли. Говорили про політику – тема, яку тепер, на жаль, ніяк не можна обійти. Найбільш невимушено тримав себе, як завжди, Жак Лавендель. Широко й ліниво розкинувшись у найзручнішому кріслі, напівзаплющивши лукаві добродушні очі, він з насмішкливою поблажливостю слухав Карла Теодора Гінце, який розправлявся з усім фашистським рухом. На думку Карла Теодора Гінце, всі прихильники цього руху були або дурні, або шахраї. Широке обличчя Жака Лавенделя усміхалося з якоюсь задирливою терпимістю.

– Ви несправедливі до цих людей, дорогий пане Гінце, – сказав він приязним, хрипкуватим голосом, похитуючи головою. – В тому-то й сила цієї партії, що вона нехтує здоровим глуздом і апелює до інстинкту. Потрібні розум і сила волі, щоб проводити це з такою послідовністю, як це вони роблять. Ці пани знають свою клієнтуру, як усякий добрий ділок. Товар у них поганий, але ходовий. А пропаганда у них – перший сорт, кажу я вам. Ви недооцінюєте «фюрера»,² пане Гінце. Фірма Оппенгеймів могла б радіти, якби дістала такого завідувача для відділу реклами.

Пан Жак Лавендель говорив досить тихо, і все-таки його хрипкий голос майже без усяких зусиль примушував до себе прислухатися. Але погоджуватися з тим, що говорив цей голос, ніхто не хотів. Тут, у культурній обстановці будинку Густава Оппенгейма, не було людей, схильних визнати за такою безглуздою штукою, як націонал-соціалістський рух, якісь серйозні шанси на успіх. Книжки Густава Оппенгейма стояли вздовж стін, обидві кімнати – бібліотека і робочий кабінет – красиво переходили одна в другу. З портрета Іммануеля Оппенгейма у реальність живо дивилися на присутніх хитрі добродушні очі. Озброєні всім знанням свого часу, насичені культурою століть, маючи за собою солідний поточний рахунок у банку, люди ці міцно стояли на ногах. Вони усміхалися на думку, що приручена домашня тварина – дрібний буржуа – загрожує вернутися до своєї вовчої природи.

Меткий Зігфрід Брігер розповідав анекдоти про фюрера та його рух. Фюрер зовсім не німець, він австрієць, і його рух є помста Австрії за поразку, зазнану від Німеччини в 1866 році. А взагалі – чи мислима справа – підвести під антисемітизм параграф закону? Яким чином установити, хто єврей, а хто не єврей?

– Мене б вони, звичайно, відразу пізнали, – добродушно сказав пан Брігер, показуючи на свій довгий ніс. – Але хіба більшість німецьких євреїв не асимілювалися настільки, що тільки

² *Führer* – керівник, начальник, вождь.

від самих залежить, чи оголосять вони себе євреями чи ні? До речі, чи чули ви анекдот про старого банкіра Дессауера? Панові Дессауеру прізвище його здалося занадто єврейським. Він змінив його. Заявляє: надалі я більше не пан Дессауер, а пан Дессуар. Пан Кон зустрічає пана Дессауера в трамваї. «Здоровенькі були, пане Дессауер», – каже він. Але пан Дессауер каже: «Прошу, пане Кон, моє прізвище тепер Дессуар». – «Вибачте, пане Дессуар», – каже пан Кон. Через дві хвилини він знову називає його паном Дессауером. «Вибачте: Дессуар», – енергійно поправляє пана Кона пан Дессуар. «Пробачте, пробачте», – з готовістю вибачається пан Кон. Обидва сходять з трамвая і йдуть разом. Пройшовши кілька кроків, пан Кон запитує: «Чи не скажете ви мені, пане Дессуар, де тут найближчий пісауер?».

Пан Жак Лавендель мав справжню втіху від цього анекдота. Поет Фрідріх Вільгельм Гутветтер анекдота спочатку не зрозумів, просив його повторити, лише тоді все його лагідне обличчя розцвіло веселою усмішкою.

– А втім ви, – він указав на пана Лавенделя, – якнайпростіше висловили те, що в людини наших географічних широт рветься наверх. Панування тверезого глузду відживає своє. Відлущується вульгарне обличкування логіки. Наближається епоха, коли велика, деякими сторонами перерозвинена тварина – людина – знову знайде шлях до самої себе. Ось суть націонал-соціалістського руху. Хіба ви всі, панове, не щасливі, що присутні при цьому?

Фрідріх Вільгельм Гутветтер спокійно повів навколо себе головою із сяючими дитячими очима, величезний галстук покривав виріз його жилета; в своєму старовинному вбранні він видавався якимсь далеким від світської суєтності священнослужителем. Гості всміхалися. Поет мислив масштабами тисячоліть. А їм доводилося обмежувати себе коротшими часами, роками й місяцями; при таких масштабах націонал-соціалістський рух уявляється лише грубою демагогією, яку роздували мілітаристи і феодалісти, спекулюючи на темних інстинктах дрібного буржуа. Так сприймав його цинічний професор Мюльгейм, фривольно й розумно його висміюючи; так сприймали його Оппенгейми, але вони висловлювались про це з усією властивою їм, як діловим людям, обережністю, так сприймали його дами – Кароліна Тейс і Еллен Розендорф. Розмова мирно пливла, поки один з гостей не вдерся дисонансом у приємний настрій вечора і, на загальну досаду, перевів на тверезу мову буденності те, що Жак Лавендель висловлював із добродушною обережністю, а Фрідріх Вільгельм Гутветтер у поетичних абстракціях. Гостем цим була сімнадцятирічна Рут Оппенгейм, яка весь вечір мовчала і раптом вибухнула:

– У всіх вас чудові теорії, ви все так розумно пояснюєте, ви рішуче все знаєте. Інші не знають нічого, їм наплювати, коли їх теорії дурні або суперечливі. Але вони знають одне, знають точно, чого вони хочуть. Вони діють. Вони щось роблять. Я кажу тобі, дядю Жак, і тобі, дядю Мартін, вони свого досягнуть, а ви всі піймаєте облизня.

Вона стояла між гостей, трохи незграбна, синя сукня некрасиво висіла на ній, бо мати Гіна Оппенгейм не вміла її одягати, чорне волосся Рут здавалося розпатланим, дарма що було старанно завите. Але великі очі на оливково-смаглявому обличчі дівчини дивилися гаряче, рішуче, її мова була далеко не дитяча.

Розмови припинилися, в кімнаті залягла цілковита тиша, чути було дзвінке цокання годинника; мимоволі всі повернули голови і побачили «око боже», яке перекочувалося зліва направо, зліва направо. Професор Едгар Оппенгейм, медик, усміхався трохи іронічно, але водночас він гордився своєю бурхливою дочкою. Гіна Оппенгейм, мати, маленька, непомітна жінка, із захватом дивилася на Рут. Рут вдалась у батька, вона колись стане такою знаменитою, як він. Знаменитий лікар. Вона зовсім не подібна до дівчат свого середовища, її цікавлять тільки дві речі: політика і медицина. Вона сіоністка і вже досить добре розмовляє старогейрейською мовою. Збирається вчитися в Берліні, в Лондоні, в Єрусалимі, а коли зробиться лікарем, оселиться в Палестині.

Густав Оппенгейм любить свою племінницю Рут. Він часто добродушно й весело сміється з її сіонізму; але, на його думку, добре, що в їхній родині є й така різновидність. Якби Рут не була така запальна, така наполеглива, їй бракувало б чогось дуже істотного. Її фанатизм робить її просто гарною. Вона ще така молода, що їй можна пробачити її екстравагантні вихватки.

Гарненьку, біляву, гостроносу Кароліну Тейс забавляла завзята негарна дівчина. Але Еллен Розендорф навіть не усміхнулася. Дивних людей зібрав сьогодні в себе Густав Оппенгейм. Еллен Розендорф – висока, струнка, смаглява – знає Густава з тенісного клубу «Червоне і біле». Вона любить товариство, спорт, флірт; контрастне сполучення снобізму і біблійної зовнішності надає їй особливої пікантності. У неї гострий язик, вона любить маленькі меткі жарти. Вона з числа тих молодих єврейок, з якими фліртує кронпринц, і всьому місту відома фраза, сказана нею кронпринцові, коли машина, якою він керував, мало не розбилася. «Ведіть машину обережно, Monsieur. Уявіть собі, якби ми лежали під розбитою машиною – суцільним нерозбірним місивом. І – о, жах! Єврейські кістки могли потрапити в потсдамський мавзолей, а гогенцолернівські – на єврейське кладовище». Вона і з Густавом майже завжди додержувала такого тону, вони розмовляли звичайно про тисячу дрібниць, про які розмовляють багаті незайняті берлінці, і ні про що інше. І все-таки: їх зв'язує, безперечно, щось більше, ніж скроминуше уподобання. Він знає, що її снобізм – захисна маска; справді ж вона меланхолік, який мучиться діяльною порожнечою свого існування. А вона відчуває в ньому певні подібні ж, тільки далеко більше приховані, властивості, які він не хоче в собі визнавати. Вона дивиться на Рут Оппенгейм без усмішки, з цікавістю. Перетворити Рут Оппенгейм на світську панну було б при бажанні неважко, але спроба зробити з берлінської світської панни таку Рут Оппенгейм здебільшого закінчилася б невдачею.

Професор Едгар Оппенгейм, медик, розмовляє з паном Франсуа, ректором гімназії імені королеви Луїзи. Едгар, як усі Оппенгейми, трохи важкотілий, але водночас гнучкий, темно-русявий, висміює безглузду самовільність усіх расових теорій. Скільки було проведено досліджень крові, вимірювань черепа, скільки досліджувано волосся – і все безрезультатно. Едгар Оппенгейм говорив жваво, без тіні професорського менторства, багато й швидко жестикулюючи; руки в нього легкі, не такі м'ясисті, як у інших Оппенгеймів, руки вправного хірурга.

– Я ніколи не помічав, – закінчив він, усміхаючись, – щоб гортань так званого арійця реагувала на певні подразнення інакше, ніж гортань семіта.

Едгар Оппенгейм не був ні євреєм, ні християнином, ні семітом, ні арійцем, він був ларингологом, ученим, так певним своєї науки, що в ньому ніколи не виникало навіть зневаги, гніву або жалю до творців і послідовників расової теорії.

Ректор Франсуа гаряче підтримував його. І він насамперед був учений, філолог, пристрасний любитель німецької літератури; давній член «Товариства бібліофілів», він був у близьких приятельських відносинах з Густавом Оппенгеймом.

– Людська природа, – твердив він, – за час історії людства ані трохи не змінилася. Вивчаючи, наприклад, рух Катиліни, не можна не дивуватися, як він навіть зовнішньо схожий з націонал-соціалістським рухом. І тоді, як і тепер: декламаційні хори, непутящі промови, безсовісна демагогія, найгіршого сорту дилетантизм. Будемо сподіватися, – закінчив він, – що і серед нас знайдеться незабаром Цицерон.

Пан Франсуа – худорлявий, з ніжними рожевими щоками, із зовсім білими великими, викоханими вусами. Він носить різкі окуляри з неоправленими скельцями. Говорить плавно, не надто повільно, не надто швидко, закругленими – хоч зараз їх друкуй – фразами. Безперечно, йому приємніше було б зараз мати справу з бібліотечними томами, ніж розмовляти з присутніми. Але ще частіше, ніж на книжкові полиці, він скося дивиться на огрядну пишну даму в темній шовковій сукні. Це його дружина. Він перебуває під суворим наглядом: якщо фрау Франсуа на хвилину випускає його з уваги, то вже в наступну вона його безумовно знову знайде. Їй важко доводиться з її чоловіком. Він ніколи не стежить за собою, завжди виказує все,

що думає. Звичайно, політичне становище тепер наче спокійне, але фрау Франсуа не довіряє цим мирним настроєм. Серед колег досить кар'єристів, у яких скрізь є свої уважні вуха, вони добре ховають до якогось часу кожне підхоплене слово. І коли фашисти прийдуть до влади, то таке необережно сказане тепер слово може тоді позбавити людину хліба і роботи. Що тоді буде з нею і з їхніми трьома дітьми? За його дослідження «Про вплив античного гексаметра на стиль Клопштока» ніхто не оплатить йому навіть масла до хліба. Але ця легковажна людина нічого й знати не хоче. Він не визнає обережності. Він думає, що за слова тягнути до відповіді не будуть, а тому боятися нема чого. Коли ж вона починає втовкмачувати йому, що в нинішній час справа не в справедливості того чи іншого твердження, і при цьому трохи підвищує тон, – він підводить до неба лагідно стражденні, тихо терплячі очі. «Гророва Хмарка», – називає він дружину. Ах, він не розуміє, що вона турбується тільки за нього, адже він у практичних речах зовсім нічого не тямить! Фрау Франсуа стискає губи, обличчя у неї насуплене. Пан Франсуа скося дивиться в її бік і, злякавшись, одразу відводить погляд. «Гророва Хмарка», – думає він.

Франсуа посідає пост ректора гімназії, у сьомому класі якої вчиться син Мартіна – Бертольд. Мартін підходить до Франсуа. Йому відомі ліберальні погляди Франсуа, він знає, що це людина, з якою можна говорити. Так, погоджується з ним Франсуа – у більшості гімназій учням-євреям доводиться тепер нелегко. Але йому вдалося поки що держати свій учбовий заклад на певній віддалі від політики. Тепер, правда, до нього хочуть призначити одного вчителя з Тільзіта, якого він трохи побоюється... Тут він осікся під поглядом фрау Франсуа, яка, між іншим, навряд чи могла чути його.

Жак Лавендель продовжував тим часом розвивати перед дружиною і невісткою Лізелоттою свою теорію. Клара, як усі Оппенгейми, широка, кремезна. Її велика темноруса голова з важким лобом справляє враження сильної, свавільної, недурної.

У свій час, коли вона вирішила вийти заміж за Жака Лавенделя, польського єврея, її всі розраджували. Але вона стояла на своєму. Саме те, що іншим здавалося у ньому ознакою поганих манер, – прямота, з якою він говорив речі, підказані його здоровим розумом, його добродушна хитрість, – усе в ньому вабило її. Вона говорила мало, але в неї на все були свої рішучі погляди, і в потрібний момент вона запроваджувала їх у життя. Мовчки, схвально усміхаючись, слухала вона те, що Жак говорив їй і Лізелотті.

Кожен небезпечний політичний рух розвивається перед очима у всіх цілі роки, іноді десятки років, і ніколи ніхто вчасно не робив необхідних висновків. Вивчаючи історію, він завжди дивувався, як пізно спохвчувалися люди, що їм загрожував такий рух. Чому, чорт забирай, багато французьких аристократів були такі дурні, що революція вибухнула для них несподівано, коли кожному школяреві тепер відомо, що вже з творів Руссо й Вольтера, за десятки років наперед, її можна було точно передбачити?

Мартін Оппенгейм подивився на обох жінок, які уважно, з цікавістю слухали Жака. Велике обличчя Лізелотти з мигдалеподібними сірими очима здавалося поруч з важкою широкою головою зовиці особливо світлим. Яка вона свіжа, квітуча, і якою молодого здається її біла шия у неглибокому вирізі чорної сукні. Вона швидко усміхнулася йому, блиснувши великими зубами, і зараз же знову повернулася до Жака Лавенделя. Мартін трохи ревнував її до шурина. У виразі її обличчя, з яким вона підтакувала Жакові, він бачив безмовний докір йому, Мартінові. Він знає силу цих східних євреїв, їх нестримну жадоу життя. Звісно, це позитивна властивість. Але невже її не відштовхує хрипкий голос Жака, цей свистячий звук? Хрипота в нього з часу війни, коли він був поранений у горло. Сумний випадок, що й казати. Але симпатичнішим від цього Жак не став. Принаймні йому, Мартінові. Все ж добре, що Жак приємний Лізелотті. Гірше було б, коли б він був їй антипатичний. Напевне, не існує вдаліших шлюбів, ніж його, Мартіна, з Лізелоттою. Може, це тому, що він так суворо додержує правила: не змішувати особисте життя і справи. На Корнеліусштрассе він не говорить про Гердтраутенштрассе. І чому, справді, Лізелотту має цікавити питання, за скільки марок він продасть стілець – за

тридцять шість чи сорок три? І все-таки трохи прикро, що вона цим не цікавиться. Звичайно, добре, що вона так спокійно поставилася до перетворення оппенгеймівських філій на фірму «Німецькі меблі». Але все-таки досадно.

Його брат Едгар теж досить холодно реагував на це. Густава це хвилює набагато глибше, ніж Едгара, Жака, Лізелотту.

Хвалити бога, що в Густава стільки ще інших інтересів. Густав, справді, мила людина. Безперечно, він запросив обох уповноважених фірми, щоб зробити йому, Мартінові, приємне. У Густава легка рука, він щасливець. Мартіна радує його щастя. Від душі радує також і щастя та слава Едгара. Але не всім так легко все дається. Добре, нехай він, Мартін, буде тим, кому випала важча доля. Він витягає з кишені пенсне, протирає скельця, кладе його назад.

У раптовому пориві він підходить до Густава, легко торкається його руки і веде його до Клари та Жака Лавенделя. Теж саме він робить з Едгаром.

І ось вони сидять всі вкупі, вся сім'я Оппенгеймів, сидять широко, міцно. Часи бурхливі, не раз вже їх загрожувало змити потік, але вони витримають, вони міцно стоять на ногах. Вони й портрет старого Іммануеля Оппенгейма нерозривно зв'язані, їм не доводиться червоніти перед цим портретом, його фарби через них не збліднуть. Вони завоювали собі в цій країні місце, добре місце, але вони й заплатили за нього добре. Вони сидять міцно, вдоволені, впевнені.

Гості помічають сімейну групу, звертають на неї увагу, відходять убік, і сім'я Оппенгеймів залишається у своєму колі.

Підкреслений сімейний характер цієї сцени найбільше сподобався довіреному Брігерові. Йому подобалася всяка солідарність.

– Згуртованість, – каже він професорові Мюльгейму, – це найголовніше. Ми, євреї, на щастя, ще тримаємося гурту. Як мавпи. Тому з нами нічого лихого не трапляється. Нехай сто разів підрублять під нами дерево, один з нас все ж таки полізе вище, а ми, інші, як мавпи, ухопимося за його хвіст, і він потягне і нас за собою вгору.

Фрау Емілія Франсуа від усього серця заздрить жіночій половині Оппенгеймівської сім'ї і розумінню сімейного обов'язку в її чоловічій половині; безперечно, ніхто з чоловіків Оппенгеймів не буде ризикувати необережним словом і піддавати небезпеці дружину та дітей. Рут Оппенгейм великими настійливими очима дивиться на дядька Густава: людину, яка так ясно відчуває згуртованість з своєю сім'єю, вона зуміє кінець кінцем ввести в ту обширнішу сім'ю, до якої він належить з народження.

І Сибіла Раух оглядає сімейну групу Оппенгеймів. Вона стоїть збоку, точна й рішуча, її очі злісно поблискують з-під високого, впертого дитячого лоба; ніхто б не сказав тепер, що портрет Андре Грейда – карикатура. На диво чудернацька ідея у Густава – демонструвати перед гостями зворушливу сімейну сцену. Сантименти. Міщанство. Він молодий для своїх років, він добре зберігся, він любить її, й вона прихильна до нього. Він допомагає їй, він добре розбирається в її справах, вона ледве уявляє собі, що вона без нього робила б.

Але тепер вона бачить, що він по суті старий сентиментальний єврей. Вона дивиться на Фрідріха Вільгельма Гутветтера, порівнює. Густав удесятеро розумніший, досвідченіший. Але поет – окатий, у старовинному своєму вбранні, смішний і зворушливий одночасно, неначе вирізаний з одного куска. У Густаві ж усе складне, переплутане, розколоте, нашароване: і родина, і наука, і спорт, і потяг до неї, Сибіли, і якась прихована в тайниках незвичайна любов до Анни.

Де ж справжній Густав?

А Густав сам був цілком щасливий. Він випив не занадто багато, – він ніколи не переступав певну межу, – але досить, щоб відчути піднесення. Шкода, що іншим не видно, як він цілком, до краю щасливий. Радість, яку йому дають жінки, друзі, рідні, дім, цю радість могли б, по суті, зрозуміти всі. Радість же, яку йому приносять книжки, або робота для поета Гутвет-

тера, або робота над Лессінгом – може зрозуміти лише дехто. Але щастя поєднувати в своєму житті і те, й інше – це щасливе почуття могли б зрозуміти хіба тільки Мюльгейм і Франсуа.

Але хоч вони й не розуміють його щастя, він зробить усе, щоб його гості були якомога щасливіші, він почаствує їх коньяком, подарунком Мюльгейма, коньяком 1882 року – року його народження.

Шлютер приніс пляшку, величезну пляшку, і великі пузаті чарки. Але так просто пити не годилося. Довірений Карл Теодор Гінце додержувався щодо цього певних правил. Соромно було б таку дорогоцінну рідину, як цей старий французький коньяк, такий чудово запашний, просто перекинути в горло, без кількох відповідних до нагоди слів. У загальній тиші він скрипучим командним голосом виголошує тост. У мальовничих висловах він бажає сім'ї й фірмі Оппенгеймів на довгі роки такого самого розквіту й благоденства, так би мовити, «проспериті»...

– У якому ми бачимо їх у теперішній момент...

Лише після цього почали пити.

* * *

Сибіла Раух виїхала разом з усіма. За звичаєм, сьогодні теж жартували з її маленької пошарпаної машини. Коли зникли з очей всі машини, вона повернула назад. Вона обіцяла Густавові побути з ним удвох ще трохи.

У кімнаті було накурено. Шлютер і Берта пішли спати, запрошені спеціально на цей вечір служники розійшлися. Сибіла і Густав вийшли в сад. Було дуже холодно, місяць був тьмянний, сосни Груневальда стояли нерухомо й тихо. Сибілу неприємно вразило, як змінився пейзаж; Густавові ж при всіх змінах він був любий.

Густав шулився від холоду. Вони вернулися до кімнати, скоро лягли. Притискуючи до грудей вузьку, довгу голову Сибіли, Густав лежав втомлений, щасливий. Позіхаючий, задоволений, він учотверте повторював, як він радіє, що договір на «Біографію Лессінга» заповнить його роботою наступний рік.

Сибіла не спала. Вона збиралася вернутися додому до світанку, засинати не мало рації. Безсердечними, цікавими, відчуженими очима розглядала вона сплячу людину. Невже він умовив себе, що «Біографія Лессінга» – це справді якесь «завдання». Ця біографія виросте в товстий том. А у Фрідріха Вільгельма Гутветтера є тоненький томик «Перспективи білої цивілізації». Сибіла Раух випнула зневажливо нижню губу, як невихована дитина.

Вона підвелася, тремтячи від холоду, вдяглася дуже тихо. Густав спав.

Вона пройшла до кабінету, там залишилася її торбиночка. На письмовому столі лежав різний списаний папір. Сибіла була цікава. Вона почала ритися у паперах. Знайшла листівку: «Шановний пане! Запам'ятайте на решту днів Вашого життя: «Нам дано працювати над справою, але не дано завершити її». Щиро відданий *Густав Оппенгейм*». Сибіла подивилася на звернення і підпис, вдруге, усміхаючись, прочитала листівку. Її друг Густав Оппенгейм був забавна людина, він знав багато добрих істин. Вона старанно розкидала знову папери, щоб вони лежали в тому самому порядку, в якому вона їх застала.

Холодної ночі вона поверталася додому в своєму маленькому, відкритому, поганенькому автомобілі. Її друг Густав був одним із щасливців, безперечно. Досить було поглянути на нього сьогодні ввечері, і на влаштовану ним виставку всього того, що робило його багатим і щасливим. Сибіла Раух була розумна, скептична дівчина. Вона ставилася скептично і до себе самої, вона не переоцінювала свій талант. Вона знала, що її маленькі майстерні оповідання були пильніше зроблені, ніж звичайна така продукція середньої вартості, вона не вважала це за дріб'язок, у неї був свій власний тон. Але її таємна мрія – написати великий твір, дзеркало епохи,

роман. «Нам дано працювати над справою, але не дано завершити її». Затямте це собі, мадам. Затям це, Сибіло.

Друг її, Густав, напевне, закінчить біографію Лессінга. Вона усміхнулася тихо і недобре. Вона не заздрила йому.

* * *

У сьомому класі гімназії імені королеви Луїзи, під час п'ятихвилинної перерви між уроками математики і німецької мови, серед гімназистів точились збуджені суперечки. Міністерство, нарешті, затвердило вчителя, який мав би замінити трагічно загиблого доктора Гейнціуса; вибір припав на доктора Бернда Фогельзанга, досі вчителя тільзітської гімназії, того самого, про якого на вечорі в Густава Оппенгейма ректор гімназії Франсуа сказав, що він його трохи побоюється. Гімназисти жадали побачити свого нового вчителя. Для кожного багато важило, яка людина новий викладач. Загалом кажучи, для берлінської молоді провінціальний учитель – справа маленька. Вона заздалегідь відчуває свою перевагу перед ним. Ну що, справді, міг знати про справжнє життя такий тільзітський житель? Хіба там у них є «Палац спорту», підземка, стадіон, Темпельгофський аеропорт, Луна-парк, Фрідріхштрасе? До хлопців, крім того, дійшли чутки, що від доктора Фогельзанга тхнуло націонал-соціалізмом. А в гімназії імені королеви Луїзи, де ректором був ліберальний, м'який Франсуа, націонал-соціалізм не поважали.

Гімназист Курт Бауман у сотий раз розповідав випадок, який стався у гімназії імені кайзера Фрідріха. Там учні добре показали націонал-соціалістові Шультесу, своєму класному вчителю, де раки зимують. Як тільки він починав верзти свою нісенітницю, вони починали, не розкриваючи ротів, густити. Вони вправлялися цілими днями і довели свою майстерність до такої міри, що могутнє гудіння покривало голос учителя, а по обличчях їх нічого не можна було помітити. Спочатку вчитель Шультес гадав, що це летить аероплан. Цю його думку старанно підтримували. Але коли аероплан почав регулярно з'являтися якраз у той момент, коли з уст учителя лився мед патріотичних промов, Шультес відчув, чим тут пахне. Але хлоп'ята трималися стійко. Всіма силами намагалися дошукатися причини, губилися в здогадках: може, це гуде в опаленні або у водогоні, або це робітники у підвалі. Пана вчителя примусили крутитися на рожні. Він був нервовий і чулий, пан націоналіст Шультес, їх класний вчитель. Коли гудіння почулося вчетверте, Шультес обернувся обличчям до стіни і заплакав. Пізніше, коли втрутився у справу ректорат і коли почався розслід, націонал-соціалісти, звичайно, зрадили товаришів. Винуватців покарали. Так чи інакше, а хлопці з гімназії кайзера Фрідріха добилися чималих результатів. Одне слово, цей метод може придатися і в гімназії королеви Луїзи, якби тільзітський панок задумав їх мордувати.

Гейнріх Лавендель заявив, що метод цей нікуди не годиться. Кремезний, світлоокий, він сидів на своїй парті і меткими гімнастичними рухами викидав то одну, то другу ногу. Гейнріх Лавендель, дарма що був малий на зріст, здавався далеко здоровішим, ніж його товариші. Майже всі хлопці відзначалися блідістю, від них ніби тхнуло затхлим кімнатним повітрям, його ж ніжна шкіра була свіжа й засмагла, бо він увесь свій вільний час витрачав на спорт, багато вправлявся на вільному повітрі. Уважно дивлячись, як підіймалися й опускалися його ноги, він розсудливо сказав:

– Ні, метод цей зовсім не годиться. Він може дати ефект один або два рази, а в третій – неодмінно впіймають.

– А що ж годиться? – злегка ображений, перервав товариша Курт Бауман.

Гейнріх Лавендель перестав робити вправи ногами, оглянувся на всі боки, відкрив дуже червоні губи і, знизавши широкими плечима, кинув:

– Пасивний опір, дивак. Це єдино путяща річ.

Задумливо подивився Бертольд на свого двоюрідного брата Гейнріха Лавенделя. Йому добре говорити. По-перше, він американець, у нього ще й тепер прослизне часом англійське слово, що відбилося у пам'яті з раннього дитинства, і по-друге, він незамінний воротар футбольної команди восьмого класу; цих двох фактів досить, щоб справити певне враження на вчителя-націонал-соціаліста. Для нього, Бертольда, становище складніше. Не тільки тому, що улюблені предмети Бертольда – німецьку мову й історію – викладатиме цей новий вчитель, а головне тому, що від нього залежить, чи зможе він, Бертольд, зробити уподобаний ним реферат «Гуманізм і двадцяте століття».

Біля Вернера Ріттерштерга зібралася невелика група, чоловіків п'ять-шість. Це націонал-соціалісти сьомого класу. Досі їм нелегко доводилося, тепер же на їхній вулиці починається свято. Голови їх тісно зсунуті. Перешіптування. Смішки. Багатозначні жести. Вчитель Фогельзанг входить до президії імперської спілки «Молоді орли». Це велика річ. «Молоді орли» – таємна спілка молоді, оточена атмосферою таємничості і пригодництва. Там п'ють кривавий брудершафт, там існує феме – таємний суд і розправа. Хто викаже хоч би найнезначнішу його постанову, того жорстоко карають. Все це разом страшенно захоплює. Фогельзанг, безумовно, залучить до спілки кого-небудь з їхнього класу.

Тим часом, цей доктор Бернд Фогельзанг сидить у кабінеті ректора Франсуа. Він сидить прямо, випнувши груди, уперши червоні, вкриті рудим пушком руки в стегна, твердо витріщившись тьмяно-блакитними очима на Франсуа, намагаючись обійтися найменшою кількістю незграбних рухів. Ректор Франсуа мимоволі шукає очима шаблю на боці нового вчителя. Бернд Фогельзанг – зросту невеликого, але недостатню статурність він надолужує подвоєною молодцюватістю. Пшенично-біляві вусики відділяють верхню частину обличчя від нижньої, довгий рубець розсікає на дві частини праву щоку, рівний проділ ділить волосся.

Вже в перші свої відвідини два дні тому, коли Бернд Фогельзанг знайомився з ректором Франсуа, він виніс досить невтішне враження від цієї гімназії. Те, що він устиг побачити, підтверджувало його сумні передчуття. З усього персоналу йому сподобався лише педель³ Меллентін. Педель стояв, виструнчившись перед новим учителем. «Служив?» – спитав його Бернд Фогельзанг. «У 94-му полку, – відповів педель Меллентін, – тричі поранений». – «Дуже добре», – похвалив Фогельзанг. Але поки що це був єдиний плюс. Через цю ось мокру курку, через ректора Франсуа, – вся школа розкладена. Добре, що тепер нарешті він, Бернд Фогельзанг, потрапив сюди, він наведе тут порядок.

Ректор Франсуа привітно усміхнувся йому з-за густих білих вус. Фрау Франсуа наказала йому бути обережним з новим учителем і встановити з ним добрі відносини. Не можна сказати, щоб це легко давалося панові Франсуа. Манера говорити, наче обрубуючи слова, бідна, сукувата, штампована мова нового вчителя, заявлений словник газетних передовиць були глибоко огидні ректорові.

Новий вчитель різким рухом обернувся до прекрасного старовинного мармурового бюста, до потворної, найрозумнішої голови письменника і вченого Франсуа Марі Аруе Вольтера.

– Чи подобається вам цей бюст, колего? – ввічливо спитав ректор.

– Мені більше подобається інший, – розтягуючи слова і квакаючи по-східнопруському, навпрямець заявив новий учитель, вказуючи на бюст іншого потворного чоловіка – на голову пруського письменника і короля Фрідріха.

– Я розумію, пане ректор, – продовжував він, – чому ви проти великого короля поставили погруддя його антипода. З одного боку, людина високого розуму в усій її величі, а з другого – інтелектуальна бестія в усій її жалюгідності. Велич німецького духу підкреслюється цими

³ Педель – наглядач за студентами.

контрастами. Але дозвольте, пане ректор, прямо вам сказати: мені було б неприємно цілими днями мати перед очима морду цього галла.

Пан Франсуа усміхався як міг ввічливіше. Важко було знайти спільну мову з цим учителем.

– Напевне, нам час до класу, я хочу вас познайомити, – сказав він.

При вході ректора і нового вчителя учні підвелися. Ректор Франсуа виголосив коротку промову, більше про покійного доктора Гейнціуса, ніж про доктора Фогельзанга. Він полегшено зітхнув, коли двері відокремили його від нового вчителя.

Поки ректор говорив, доктор Фогельзанг стояв виструнчившись, груди колесом, нерухомо втупивши вперед погляд тьмяно-блакитних очей. Після виходу Франсуа він сів, усміхнувся, намагаючись здаватися привітним.

– Ну, хлоп'ята, – сказав він, – давайте знайомитися. – Покажіть-но, що у вас тут робиться.

Більшості класу на перший погляд новий учитель не сподобався. Високий комірць, конвульсійна молодцюватість – це в пошані у них. Провінція, та ще й найглибша, – вирішили вони. Але перші слова Фогельзанга не можна було назвати невдалими, тон був теж не гірший.

Фогельзангові пощастило. У класі якраз розбирали «Тевтобурзький бій» Граббе, твір німецького напівкласика з першої половини XIX століття, твір сирий, з філософського погляду слабенький, але пройнятий справжньою дикою силою, подекуди дуже образний. Тевтобурзький бій – це бучний виступ німців на арену історії, це перша велика перемога німців над галлами була улюбленою темою Бернда Фогельзанга. І ось він наводить порівняння між оспівуючими «Бій» творами Граббе, Клопштака, Клейста. Запитань він майже не ставить, говорить сам. Він не з тих, хто спиняється на тонкощах, його не цікавлять, як покійного Гейнціуса, відтінки, він намагається лише запалити клас своїм натхненням. Він тримає себе по-товариському, насамперед хоче встановити, наскільки клас обізнаний з патріотичною поезією. Хтось згадав про клейстівський дикий гімн «Німеччина своїм синам».

– Розкішний вірш! – вигукнув гаряче Фогельзанг.

Він знав його напам'ять і тут-таки продекламував кілька сильних строф, сповнених безумної ненависті до галлів:

Всі поляни, всі вільні місця
Забіліть їхніми костями;
Ким погребують ворон і лис,
Тих киньте на поживу риbam;
Загатіть їхніми трупами Рейн;
Заставте його, їх костями затриманий,
Пінячись, потекти круг провінції Пфальц
І бути там потім кордоном.
Весела мисливська розвага, коли стрільці
Женуться слідами вовка.
Вбийте його! На Страшному суді
Вас не спитають про підстави!

Фогельзанг екстатично славословив гімн ненависті. Шрам його на правій щоці налився кров'ю, але обличчя лишалося нерухомим, як маска, а слова, ніби незалежно від нього, виходили з отвору між високим комірцем і білявими вусиками. Східнопрусська протяжна говірка надавала незвичайного звучання декламації Фогельзанга. Увесь його вигляд був трохи смішний. Але берлінська молодь тонко розрізняє, хто щирий, а хто кривляється. Семикласники відчували, що людина на кафедрі хоч і смішна, але говорить від усього серця. Вони не смія-

лися, вони дивилися на нього, на свого нового вчителя, з цікавістю і навіть, може, з певною ніяковістю.

Коли пролунав дзвінок, у Бернда Фогельзанга склалося враження: перемога по всій лінії. Він переміг сьомий клас берлінської ліберальної, неслухняної гімназії. Ректор Франсуа, ця мокра курка, певно здивується. Звичайно, клас уже заражений розкладаючою отрутою берлінського вільнодумства, але Бернд Фогельзанг певний себе: він це дитинча приборкає.

На п'ятнадцятихвилинній перерві він викликає до себе обох учнів, які мають незабаром читати реферати. Він свято додержується принципу націонал-соціалістського «вождя»: «слово сказане важливіше за слово написане», – і тому надає особливого значення доповідям-рефератам. З першим із доповідачів він зговорюється швидко. Той збирається читати про Нібелунгів, і тема його називається: «Чого може навчитися наше покоління на боротьбі Нібелунгів проти короля Етцеля?»

– Правильно, – каже Фогельзанг, – воно може багато чого навчитися.

Ну, а чого хоче другий, цей сіроокий? «Гуманізм і двадцяте століття». Фогельзанг уважно вдивляється в сіроокого. Здоровий хлопчина, примітний, волосся чорне, а сіроокий. У Берліні такий хлопець може імпонувати, але в лавах теперішньої молоді йому навряд чи є місце.

– Як ви сказали? «Гуманізм і двадцяте століття»? – перепитує Фогельзанг. – Але чи можливо за якусь годину або навіть менше розібрати з користю таку обширну тему?

– Пан доктор Гейнціус дав мені деякі вказівки, – скромно зауважує Бертольд, стримуючи прекрасний мужньо-низький голос.

– Мене дивує, що мій попередник дозволяв теми такого загального характеру, – продовжує доктор Фогельзанг. Голос його звучить різко, квакаюче, запально.

Бертольд мовчить. Що він може на це сказати? Доктор Гейнціус, який безперечно міг би сказати на це багато чого, лежить на Штансдорфському кладовищі. Бертольд сам кинув лопату землі на його могилу, доктор Гейнціус допомогти йому не може.

– Чи довго ви працювали над цією темою? – квакає голос нового вчителя.

– Доповідь майже готова. Адже я повинен був читати її наступного тижня, – пояснює Бертольд, і це звучить мало не як вибачення.

– Дуже шкодую, – каже Фогельзанг твердо, проте дуже ввічливо. – Я такі загальні теми не люблю. Я принципово не бажаю допускати їх.

Бертольд бере себе в руки, але не може стриматися, щоб його м'ясисте обличчя трохи не затремтіло. Фогельзанг помічає це не без деякого задоволення. Щоб приховати його, він повторює:

– Дуже шкодую, що ви витратили стільки праці. Але, кінець кінцем, кожна праця сама в собі несе нагороду.

Бертольд трохи зблід. Але Фогельзанг має рацію. За неповну годину навряд чи впоратися з «Гуманізмом». Фогельзанг Бертольдові несимпатичний, але він все-таки молодець, – він показав це під час уроку.

– Яку тему запропонували б ви натомість, пане доктор? – запитує Бертольд. Його голос звучить хрипко.

– Треба подумати, – міркує Фогельзанг. – Між іншим, як ваше прізвище?

Бертольд Оппенгейм називає себе. «Ага, – думає вчитель. – Тепер усе зрозуміло. Звідси і незвичайність теми». На це прізвище він уже звернув увагу, проглядаючи класний журнал. Оппенгейми-євреї і Оппенгейми-християни. Довго морочитися, однак, не доводиться: єврея, розкладника, ворога – звичне око зразу бачить. «Гуманізм і двадцяте століття». Вони завжди ховаються під маскою великих слів.

– Як би ви поставилися, – каже Фогельзанг можливо простіше, товариським тоном («З цим небезпечним хлопцем треба бути суцього насторожі»), – як би ви поставилися до доповіді

про Армінія Германця? Що ви думаєте про тему: «Чим є для нас, сучасників, Арміній Германець»?

Учитель Фогельзанг дерев'яно сидить на кафедрі і пильно дивиться в обличчя юнака. «Загіпнотизувати він мене хоче, чи що? – думає Бертольд. – Арміній Германець. Його звать Герман Херуск. А втім, Арміній чи Герман, Германець чи Херуск, мені це байдужісінько. Не до душі мені воно». Бертольд зосереджено дивиться на розрізане прямим шрамом обличчя вчителя, на нерухомі тьмяно-блакитні очі, на високий комірець.

«Тема мені не до душі. По-моєму, вона менш цікава. Але, коли я скажу «ні», він певне вважатиме це за полохливість. Це просто виклик мені. Ясно, голубчику. Я скажу йому, що подумаю. А він мені відповість: «Добре, друже, подумайте». І звучати це буде як: «Ухиляєшся, брате...» А хіба я ухиляюся?»

– Чим для нас, сучасників, є Арміній Германець? – повторює квакаючий голос Фогельзанга. – Ну, як, Оппенгейм?

– Добре, – каже Бертольд.

Але слово не встигло відзвучати, як він хотів би взяти його назад. Він повинен був сказати: «Я подумаю». І він хотів так сказати, але тепер уже пізно.

– Правильно робите, – схвально кидає Фогельзанг.

У нього сьогодні вдалий день, і тут він вийшов переможцем.

На розпитування товаришів, як він порозумівся з новим учителем, Бертольд відповів коротко:

– Він – так собі. Ні те ні се. Відразу не зрозумієш.

Чималу частину дороги додому Бертольд зник долати разом з Гейнріхом Лавенделем. Обидва їхали велосипедами, прив'язавши книжки й зошити ремнями до керма. Їхали то поряд, рука одного на плечі у другого, то окремо, коли їх розділяв вуличний рух.

– Він провалив мою доповідь, – сказав Бертольд.

– Та ну? – обурився Гейнріх. – От свиня. Це справжня підлота.

Бертольд не відповів. Їх роз'єднали машини. Біля найближчого червоного світлофора вони з'їхалися знову. Стояли зовсім поруч однією ногою впершись у тротуар, затиснуті автомобілями.

– Він запропонував мені тему: «Чим є для нас Арміній Германець», – сказав Бертольд.

– І ти погодився? – між автомобільними гудками кинув Гейнріх.

– Так, – сказав Бертольд.

– Дарма! Я цього не зробив би, – промимрив Гейнріх. – Вважай, він хоче тобі підкласти свиню.

Жовте світло, зелене світло, вони рушають далі.

– Слухай, а ти хоч скільки-небудь уявляєш собі, який вигляд він мав? – спитав Бертольд.

– Хто? – здивувався Гейнріх. Він думав про післяобідній футбол.

– Герман Херуск, звичайно, – сказав Бертольд.

– Був такий же дикун, як і всі інші, – вирішив Гейнріх.

– Поміркуй про це, – попросив Бертольд.

– О'кей, – махнув рукою Гейнріх. Коли він виявляв особливу сердечність, йому мимоволі спадали на думку слова з мови його дитинства.

На цьому вони розлучилися.

* * *

Бертольд бився зі своєю темою. Це був великий бій, у якому доктор Фогельзанг був ворогом. Фогельзангові пощастило: він обрав поле бою; сонце й вітер були на його користь; він знає місцевість краще за Бертольда. Він був хитрий, Бертольд – відважний і настійливий.

Бертольд сидів, заглибившись у книжки, що трактували його тему – у Тацита, Моммзена, Дессау. Чого ж досяг Герман Херуск, та й чи досяг він взагалі чогось? Перемога принесла йому страшенно мало. Через якісь два роки римляни знов володіли Рейном. Загалом це була колоніальна війна, своєрідне боксерське повстання, з яким римляни швидко розправились. Германа, переможеного римлянами, вбили свої ж компатріоти: його тесть дивився з імператорської ложі, як дружину й сина Германа римляни вели за тріумфальною колісницею.

Чим є для нас Арміній Германець? Загальні міркування не задовольняли Бертольда. Йому потрібні були конкретні образи. Бій. Три легіони. Один легіон – це майже шість тисяч чоловік – з обозом та іншим – від десяти до двадцяти тисяч. Болота. Ліси. Напевне, щось подібне до бою під Танненбергом. Табір з повозок, клубочиться туман. Германці ненавиділи головним чином римських юристів, для них вони вигадували вишукані катування. Германці, – читав Бертольд у німецького націоналіста, історика Зека, – вважали, що публічне право іде проти індивідуальної честі. Вони не хотіли ніякого права. Це було головною причиною повстання.

Обов'язково треба уявити собі обличчя Германа, – це було ясно Бертольдові спочатку. З великим напруженням він не раз намагався намалювати собі образ Германа. Пам'ятник у Тевтобурзькому лісі – великий цоколь з самою тільки статуєю – нічого не давав.

– Дурним твій Герман безумовно не був, – говорив Бертольдові Гейнріх Лавендель. – Але в цих хлопців голова працювала якось інакше, ніж у нас. Щось на зразок розуму дикуна. Одне лише можна сказати напевне: хитрий він був.

«Напевне, мав він ту північну хитрість, – думав Бертольд, – про яку тепер так багато говорять. Докторові Фогельзангу вона теж властива».

Вночі Бертольд довго не міг заснути (останнім часом це траплялось досить часто), – він лежав, увімкнувши тільки маленьку лампочку біля ліжка. На ніжному малюнкові шпалер сотні разів повторювався фантастичний птах, що сидів на звисаючій тонкій гілці. Коли трохи примружити очі, то контури пташиного черевця та лінія гілки перетворюються в обрис людського обличчя. Так ось воно нарешті: обличчя Армінія. Широкий лоб, плоский ніс, довгий рот, коротке, але сильне підборіддя. Бертольд усміхнувся. Тепер він його знайшов, цього Германа. Тепер він покаже докторові Фогельзангу. Він заснув заспокоєний.

До цього моменту Бертольд ні з ким, крім Гейнріха Лавенделя, не говорив про свої труднощі. А тепер мовчазність його перетворилась на свою протилежність. Тільки з батьками він і далі відмовчувався. Вони добре бачили, що Бертольд чимсь стурбований, але вони знали з досвіду: коли його розпитувати, він стане ще упертішим. Тому вони чекали, поки він заговорить сам.

Але Бертольд розмовляв з багатьма людьми, і йому доводилося чути дуже різні погляди. Ось, наприклад, багатий на життєвий досвід шофер Франке. Для нього бій у Тевтобурзькому лісі не становив ніякої проблеми.

– Ясно, брате, – рішуче сказав він. – За тих ще часів націонал-соціалізм мав, так би мовити, своє виправдання.

А Жак Лавендель, навпаки, заявив, що ці варвари припустилися тієї самої помилки, яку через сімдесят років вчинили іудеї, повставши без жодної надії на успіх проти гнобителів, що мали блискучо організовані великі сили.

– Такі речі можуть мати лихий кінець, – закінчив він, схиливши голову набік і напівзаплющивши голубі очі.

Значно симпатичніша за такий сухий погляд здавалася Бертольдові думка дядька його Йоахима. Бертольд поважав і любив Йоахима Ранцова, брата своєї матері. Директор департаменту Ранцов, худорлявий, високий на зріст, вихований, стриманий у словах і вчинках, завоював серце свого племінника тим, що звертався до нього, як до дорослого. У міркуваннях

Йоахима щодо проблеми Армінія Германця було багато романтики. Бертольд не цілком розумів їх, але вони справляли на нього певне враження.

– Ось бачиш, хлопче, – казав дядя Йоахим, обережно наливаючи Бертольдові чарку міцної горілки. – Те, що кінець кінцем справа погано закінчилася, це ще нічого не доводить.

Один питає, що потім буде,
Інший – що ж справедливо,
І тим відрізняються
Вільний від раба.

Герман мав рацію. Тільки через це повстання, нехай навіть з ризиком пізніших поразок, германці усвідомили себе, кристалізувалися, відчули себе. Без цього повстання вони ніколи не увійшли б в історію, вони безславно розчинилися б в інших народах. Тільки через Германа вони дістали ім'я, вони існують. Важить лише ім'я, лише слава. Який був справжній цезар – це не цікаво: живе лише міф цезаря.

Коли Бертольд правильно зрозумів, мало вагу не лише обличчя Армінія, але й обличчя статуї в Тевтобурзькому лісі відігравало певну роль. Це заморочувало.

Він ще був далекий від мети.

Принагідна розмова з кузиною Рут теж не допомогла спростити справу. Рут ставилася до нього звисока, як до малого хлопця, що вихований на неправильних поняттях. Але він був юний, його безумовно можна було звільнити від забобонів, показати йому, де правда, яка завжди дуже проста. Всіма силами намагалася Рут врятувати його.

Бертольда дратувала ця негарна дівчина з різкими манерами. І все ж він завжди шукав нагоди посперечатися з нею. Звичайно, логіка в неї була слаба; але в неї була цілеспрямованість, вона мала своє власне обличчя, вона – справжня.

На думку Рут, Арміній діяв єдино правильним шляхом. Він вчинив те, що кілька століть раніше вчинили Маккавеї, він повстав проти гнобителів, викинув їх із країни. А як же інакше треба робити з гнобителями? Коли вона стояла перед ним з блискучими великими очима на оливково-смаглявому обличчі, з трохи скуйовдженим волоссям, як звичайно, – у Бертольда виникало уявлення про германських жінок, що боролися разом зі своїми чоловіками, захищаючи обозний табір. Вони були біляві, ці германські жінки, звичайно, шкіра їх була біла, очі сині, але їхнє волосся напевне було дещо скуйовджене, очі великі, дикі, і загальний вигляд певне такий самий.

Мала рацію і кузина Рут, мав рацію і дядя Йоахим, та й він, Бертольд, теж був захоплений Германом. Але заморочувало те, що, на жаль, мав рацію і дядя Жак Лавендель: скільки не перемагав Герман, а кінець кінцем, ці перемоги нічого не дали.

* * *

Проте, ворог, доктор Фогельзанг, повадився в ці тижні перед доповіддю бездоганно. Бернд Фогельзанг боявся діяти необачно. Гімназія імені королеви Луїзи становила небезпечну територію, просуватися треба було надзвичайно обережно, з північною хитрістю. У кожному учневі Фогельзанг вбачав ворога, спостерігав, вивчав. З класу Бертольда він відзначив поки що тільки двох юнаків, гідних увійти в лави «Молодих орлів» – Макса Вебера і Вернера Ріттерштега.

Вернер Ріттерштег, з блідою і хворою шкірою, з пташиним голоском, був найвищий на зріст у класі. Товариші прозвали його Довгим Телепнем. Доктор Фогельзанг з самого початку справив на нього сильне враження. Вернер Ріттерштег з такою собачою відданістю дивився вираченими очима на нового вчителя, що той відразу звернув на нього увагу. Бернд Фогельзанг

цінив сліпе схилення перед авторитетом. Він вважав гімназиста Ріттерштега гідним вступу до лав «Молодих орлів».

Єдиний син заможних батьків, що прагнули зробити з нього щось видатне, Вернер Ріттерштег крім свого високого зросту досі нічим не вирізнявся серед своїх товаришів. Будучи помірно обдарованим, тугодумом, він при покійному вчителеві Гейнціусі залишався в тіні. Вступ до лав «Молодих орлів» був першим значним успіхом у його житті. Вузькі груди його відразу роздулися. Доктор Фогельзанг обрав його, а інших, за деякими винятками, відкинув.

Безперечно, таємничість, що оточувала спілку «Молодих орлів», їхній кривавий брудершафт, їхні таємні обряди, феме – все це дуже притягало учнів, і вони, зрозуміла річ, заздрили Веберові та Ріттерштегові. Навіть спокійний Гейнріх Лавендель, – і той, почувши про їх вступ до спілки, скрикнув: «Lucky dogs!» От щасливі собаки!

Довгому Телепневі дуже хотілося, щоб Гейнріх Лавендель не обмежився самим цим вигуком. Якраз на Гейнріха хотілося йому справити враження. Ріттерштег заздрив його силі й вправності, з якою він вмів крутити, повертати й рухати своє коротке кремезне тіло.

Незграбно й недоладно почав він добиватись прихильності Гейнріха. Навіть став нарешті вчити заради нього англійську мову. Але й тоді, коли він одного разу привітав Гейнріха: «How are you, old fellow»,⁴ той лишився байдужим. Ріттерштега мучило те, що навіть його великий успіх не міг пробити цієї байдужості.

Крім вступу Вебера і Ріттерштега у «Молоді орли», інших подій у класі не було. Учні швидко звикли до свого нового наставника-націоналіста. У класі його не дуже любили, але й не дуже не любили, він був учитель, як і всі інші вчителі, і про нього більше не говорили. Феноменальні досягнення Гейнріха Лавенделя у футболі хвилювали клас більше, ніж націонал-соціалістські висловлювання Фогельзанга.

Заспокоївся і ректор гімназії Франсуа. М'який, лагідний, сидів він у просторому ректорському кабінеті між бюстами Вольтера й Фрідріха Великого. Ось уже майже три тижні, як Фогельзанг тут, і поки що не сталося жодної неприємності. Лише одне засмучувало пана Франсуа – жахлива німецька мова доктора Фогельзанга. Ця солдатська, канцелярська, штампована націонал-соціалістська новонімецька мова газетних передовиць. Перед сном, сидячи на ліжку й повільно спускаючи підтяжки, він скаржився жінці:

– Ця людина псує мені все, що я дав хлопцям. Думка й слово – тотожні. Сім років намагалися ми навчити наших хлопців простої й ясної німецької мови. І от міністерство випускає на них цього тевтона. Черепові новонародженої дитини можна надати якої хочеш форми: довгої чи круглої. Чи засвоїли діти німецьку мову настільки, щоб чинити опір цьому німецькому жаргонові? Мені гірко подумати, що їм доведеться вступити в життя без ясних понять, висловлених ясними словами.

Добрі очі пана Франсуа засмучено дивилися крізь товсті неоправлені скельця окулярів.

– Річ зараз не в цьому, Альфреде, – рішуче заявила жінка. – Будь радий, що ти з ним поки що в добрих відносинах. У наш час потрібна особлива обережність.

Дружина педеля Меллентіна була розчарована. Наслухавшись свого чоловіка, вона чекала, що «новий» відразу вчинить щось визначне. Але педель Меллентін не відступив так легко від своєї думки. «Танненберг теж не за один день був узятий», – казав він. «У нього щось буде», – казав він з притиском. Фрау Меллентін заспокоїлась і повірила чоловікові, бо він завжди добре передбачав погоду, чуючи наперед кожний вітер за два дні.

⁴ Як поживаєте, старий товаришу! (Англ.)

* * *

Об одинадцятій годині двадцять хвилин пан Маркус Вольфсон, продавець філії меблевої фірми Оппенгеймів на Потсдамерштрассе, почав справу з фрау Ельсбет Геріке, що бажала купити до Різдвяних свят стілець для свого чоловіка. Вона ще певно не знала – купити стілець чи крісло; ясно було лише, що треба придбати щось з меблів спеціально для чоловіка. Пан Вольфсон продемонстрував перед нею різноманітні стільці й крісла. Проте фрау Геріке була жінка з не надто рішучим характером, до того ж така купівля була для неї святом, з нього їй хотілось якомога довше втішатись; їй подобалось, що навколо неї старанно клопочуться. А пан Вольфсон клопотався дійсно дуже старанно.

Пан Вольфсон був гарний продавець, обслуговування клієнтів він вважав за завдання свого життя.

Об одинадцятій годині сорок шість хвилин він міг вітати себе з успіхом: покупниця «клонула». Пан Вольфсон побачив це досвідченим оком психолога-продавця з багаторічним стажем. Фрау Геріке, хоч він витратив на неї стільки часу й красномовності, була щасливим випадком для нього. Бо те, на що вона «клонула», було крісло в стилі бароко – модель № 483. П'ять років тому оппенгеймівські майстерні випустили досить велику серію крісел бароко моделі № 483. Треба, до речі, зазначити, що з приводу цього між шефами мало не дійшло до розриву. Старший шеф, доктор Густав, загалом несперечливий пан, що не втручався у справи, назвав це крісло компрометуючим через поганий смак, і по суті саме з приводу цієї моделі № 483 було засновано художній відділ і запрошено доктора Фрішлінга. Проте продавцеві Маркусові Вольфсону крісло моделі № 483 подобалося; воно мало імпрезантийний вигляд, а міщанська клієнтура фірми Оппенгеймів любила певну пишноту. Все ж загалом модель ця успіху не мала. Крісло забиравало багато місця, квартири були невеликі, кожен міг купити не такі незграбні й дешевші крісла, в яких зручніше було сидіти. Всі намагання спокусити клієнтуру кріслами в стилі бароко ні до чого не приводили. Довелося продавати їх з втратою, за півціни. Продавці, коли вдавалось продати таке крісло, діставали п'ять процентів премії.

І ось панові Вольфсону, очевидно, вдасться його продати.

Красномовно змальовує він, як відразу набуде благородного вигляду кожна кімната, яку прикрасить це крісло. Він запросив фрау Геріке спробувати, як зручно в ньому сидіти; він не може не сказати їй, – так, між іншим, – який благородний вигляд вона має саме в цьому кріслі.

Об дванадцятій годині вісім хвилин він добився своєї мети. Фрау Геріке заявила, що хоче придбати крісло в стилі бароко, модель № 483, за п'ятдесят дев'ять марок.

Пан Маркус Вольфсон витратив на цю покупницю вісім хвилин зі своєї перерви на обід, що починалась о дванадцятій і закінчувалась о другій годині. Але він не шкодував. Навпаки, він був у прекрасному настрої. Вже з самого початку він передчував, що нерішуча клієнтка нарешті «клоне» на крісло в стилі бароко № 483, на цю стару заваль.

Дванадцять годин вісім хвилин, вісім хвилин втрачено. Зате він заробив чотири марки сімдесят п'ять пфенінгів. Це виходить, п'ятдесят дев'ять пфенінгів на хвилину: непоганий заробіток! Якби йому за кожну хвилину так платили, він охоче пожертвував би всю свою перерву на обід.

Пан Вольфсон поспішає до кафе Лемана, де він звичайно проводить свою перерву. Дорого купує він «Бе-цет ам Міттаг». «Бе-цет» є і в кафе Лемана, але там вона завжди зайнята, а сьогодні, після удачі з покупницею крісла бароко, він може дозволити собі купити газетку. Улюблене місце біля вікна вільне, він сідає, розгортає бутерброди, які жінка дала йому з собою, сьорбає гарячу каву. Пан Леман, власник кафе, підходить до його столика.

– Все гаразд, пане Вольфсон? – запитує він.

– Все гаразд, – відповідає пан Вольфсон.

Жуючи, сьорбаючи каву, проглядає він газету. Кількість безробітних зростає; ця криза – щось жахливе.

Його особисто криза, щоправда, не лякає. Він уже двадцять років служить у фірмі Оппенгеймів, він сидить там міцно. Дарма що криза, а тільки сьогодні вранці він знов заробив чотири марки сімдесят п'ять пфенінгів преміальних. Ось уже в сьомий раз одержує у цьому листопаді преміальні. Він задоволений з себе.

Перегортаючи газету, пан Вольфсон бачить у дзеркалі себе. Він не дуже високої про себе думки. Виглядає він нічого собі; але деякі з його колег на вигляд кращі. З дзеркала на нього дивиться пан найімовірніше маленький, ніж великий на зріст, з темним кольором обличчя, чорними жвагими очима, чорним, розчісаним на проділ, сильно напояженим волоссям і чорними вусиками, що без особливого успіху претендують на бравість. Горе пана Вольфсона – це його маленькі, рідкі, попсовані зуби. І найнеприємніше – угорі, якраз посередині, немає зуба. Це дуже негарно. У лікарняній касі йому вже обіцяли вставити зуб. Дантист Шульц, колега по ощадному фереїну «Старі оселедці», пояснив йому, що найкраще не просто вставити зуб, а зробити так званий місток. Але лікарська каса на це не піде, доведеться йому викласти на це гроші з власної кишені. Це коштує загалом вісімдесят марок, але Шульц, виходячи з суто колегіальних почуттів, йому, як членові того самого фереїну, зробить місток за сімдесят марок; можливо, що панові Вольфсону вдасться виторгувати ще п'ять. Сімдесят марок – великі гроші, але витрати на власне тіло річ невідкладна. Те, що йому вставлять у рот, він носитиме все життя і навіть після смерті – до Страшного суду. Коли він проживе ще тридцять п'ять років, усі витрати дорівнюватимуть дві марки на рік, а з процентами на проценти – марок з вісім. Чотири марки сімдесят п'ять пфенінгів – непогані преміальні, а він одержує їх у цьому листопаді ось уже сьомий раз. Місток потребуватиме певно шість-сім сеансів. Нема чого й думати, що він устигне з такою затяжною справою до Різдва. Звичайно, було б чудово – поновити свій фасад.

Проте, панові Вольфсону ясно, що не своїм виглядом досяг він успіхів у житті та у своїй спеціальності. Він відвоював успіх у долі своїми здібностями й впертою енергією. Він до тонкощів вивчив справу обслуговування покупця. Передусім не шкодувати сил. Ні в якому разі не зівати. Не випускати з рук покупця, хоч би як він бурчав. Вибір в Оппенгеймівських магазинах досить великий. Коли покупець відмовиться від двадцяти речей, завжди можна знайти двадцять першу. Не виправдовуватись перед собою ніякою втомою.

Пан Вольфсон покінчив з бутербродами, але, зважаючи на ті самі чотири марки сімдесят п'ять пфенінгів, він може, очевидно, дозволити собі сьогодні шоколадне тістечко зі збитими вершками. Він замовляє.

Приємне смакування тістечка ненадовго затьмарюється заміткою в його «Бе-цет». З обуренням читає Маркус, що націонал-соціалісти хотіли на ходу викинути з вагона підземної залізниці якогось чоловіка іудейської зовнішності тільки через те, що в нього, мовляв, був вираз огиди на лиці, коли вони, співаючи свого гімна, дійшли до слів:

Сміється серце в грудях,
Коли єврейська кров юшить.

Проте вони натрапили на сильного чоловіка, інші пасажири допомогли йому, і хулігани не тільки не змогли виконати свій намір, а й були, як це з задоволенням констатує газета, затримані поліцією і дістануть належну кару.

Пан Вольфсон читає про це з неприємним почуттям. Але неприємне почуття не лишається довго. Випадок у підземці – окрема подія. Загалом політичне становище в даний момент сприятливіше, ніж за останній час. Рейхсканцлер Шлейхер міцною рукою тримає націонал-фашистів. Націонал-фашистський рух вже перейшов через свій найвищий пункт. Пан Вольфсон читає про те тричі на день: вранці в «Моргенпост», удень у «Бе-цет» і ввечері в

«Ахт-Ур-Абендблат», які наводять безперечні докази, що націонал-соціалісти ні за яких умов не матимуть подальшого успіху.

Пан Вольфсон перебуває у цілковитій згоді з собою і цілим світом.

Хіба немає в нього всіх підстав бути спокійним і задоволеним? Якщо до нього зайде сьогодні ввечері Моріц – його шурин Моріц Еренрайх – він йому покаже. Моріц Еренрайх, складач «об'єднаних друкарень», сіоніст, член спортивного товариства «Маккабі», бачить усі німецькі справи у найчорнішому світлі. Чого, власне, хочуть такі люди, як Моріц Еренрайх? Кілька хуліганів хотіли викинути з вагона єврея. Ну? Їх заарештували, і вони будуть належно покарані.

Особисто пан Маркус Вольфсон нічого поганого не зазнав. У нього прекрасні відносини з колегами, його люблять у кафе Лемана й у фереїні «Старі оселедці».

І що, можливо, ще важливіше, – до нього добре ставиться управитель дому Краузе. Це просто щастя, що він дістав в одному з цих нових домів на Фрідріх-Кайзерштрассе в Темпельгофі свою чудову квартиру на три кімнати. Вісімдесят дві марки – це ж подарунок, дружє мій, справжній подарунок. Будівництва цих домів субсидувалося містом. Квартирна плата в них менша, ніж нормальні відсотки на вкладений у будівництво капітал. Подарунок, просто подарунок, дружє мій. Фірма Оппенгеймів добилася для своїх службовців двадцяти таких здешевлених квартир; своєю квартирою пан Вольфсон зобов'язаний повіреному Брігерові, цебто по суті своїй комерційній здібності.

На жаль, контракти укладалися не більше як на три роки, з них уже двадцять місяців минуло. Але пан Вольфсон приятелює з управителем Краузе, він знає, чим його взяти. Пан Краузе любить розповідати анекдоти, дуже старі й завжди одні й ті самі; щоправда, дуже нудно завжди вислуховувати їх з напруженою увагою і реготати вчасно – не занадто рано й не занадто пізно. Але Маркусові Вольфсону це прекрасно вдається.

Він злизує рештки вершків з вусів, кличе кельнера, щоб розплатитись. Настрій його, коли він витягає гаманець, ще кращає. Справа не тільки у семи преміях. Увесь підсумок за листопад у нього прекрасний.

Пан Вольфсон, після всіх відрахувань, має одержати чистих 298 марок за місяць. Потім преміальні й проценти дають загалом ще 50 марок у середньому. 300 марок він віддає фрау Вольфсон на утримання сім'ї з чотирьох душ; таким чином йому залишається, крім місячного квитка на підземку, близько сорока марок на каву та інші витрати. Раз на тиждень пан Вольфсон звичайно іде в ресторан «Старий Фріц» і ріжеться там у скат з колегами по фереїну. Він добре грає і іноді картковими виграшами, – хоч 20 відсотків з них відраховується в касу фереїну – збільшує місячний прибуток марок на шість-сім. У цьому листопаді він має чималий шмат. Даючи місячний звіт фрау Вольфсон, він спокійно може приховати від неї цілих вісім або навіть десять марок.

Чекаючи на кельнера, він сласно обмірковує, що йому зробити з прихованими грошовими лишками. Він міг би, наприклад, купити кілька краваток, що вже давно ваблять його очі, він міг би запросити до кафе фрейлен Ерльбах із бухгалтерії. Він міг би, приміром, ще раз поставити на оту закордонну конячину. Ясно. Це якраз те, що треба. Вісім чи дванадцять марок – річ чудова, але жирним зробиться шмат, коли вони перетворяться на вісімдесят-сто марок. Маркус Вольфсон завжди йде ва-банк. Це знають його колеги в магазині, це знають колеги по фереїну. Він зробить це зараз; ще не повертаючись у магазин, він забіжить до тютюнової крамниці Мейнеке, де приймаються ставки, і поставить гроші на коня.

Пан Мейнеке радо зустрічає старого клієнта.

– Давно не бачилися, пане Вольфсон. На кого думаєте грати? – питає він і тут же додає: – Великий попит зараз на Маркезіну, але ви добре знаєте, любий пане Вольфсон, у мене щодо цього немає певної думки.

Ні, пан Вольфсон не має зайвих грошей, щоб ставити на Маркезіну. Але є там коник, що зветься *Quelque fleurs* (Кілька Квіток). Пан Вольфсон гордий своєю прекрасною французькою вимовою.

– Ну, – каже він, – так я твердо «за».

Після сповненої хвилювань першої половини дня, друга пройшла тихо. А потім настала найкраща частина доби – вечір.

Вже дорогою додому, хоч яке прокурене й важке повітря було в підземці, Маркус Вольфсон з насолодою смакує наперед те почуття затишності, яке обійме його в його квартирі. Він підіймається сходами до виходу з підземки. Ось і знайомі дерева. А ось і вкрита травою ділянка, яку почнуть забудовувати наступного року. Ось він звернув на Фрідріх-Карлштрассе. А ось і він, дорогий його серцю будинок. Так, Маркус Вольфсон любить ці будинки, де двісті сімдесят квартир, схожих одна на одну, як коробки від сардин, він гордий ними. І відчуває він себе в своїй квартирі, як сардина в своїй коробці. «*My home is my castle*»⁵ – одна з небагатьох англійських фраз, що запам'яталася після трирічного навчання у реальній школі.

Він іде сходами. З площадки кожного поверху назустріч йому линуть пахощі їжі, крізь двері проходять звуки радіо. На третьому поверсі праворуч – його двері.

Перш ніж відімкнути їх, він, як і кожного дня, переживає маленький напад люті. На дверях поруч прибіта візитна картка: «Рюдігер Царнке». З ненавистю дивиться пан Вольфсон на цю візитну картку. Він, Маркус Вольфсон, людина спокійна, але цю картку він би з охотою зірвав. З усіма, або принаймні з величезною більшістю мешканців цих будинків він відчуває себе як єдина плоть і кров; їхні радощі, їхні клопоти, їхні погляди – це його радощі, його клопіт, його погляди. Ці люди – його друзі, а пан Царнке – ворог. Не лише тому, що шурин пана Царнке всіма засобами прагнув заволодіти квартирою поруч з Царнке, цебто його, пана Вольфсона, квартирою, але ще й тому, що з усякого найменшого приводу пан Царнке любить вивішувати з усіх своїх трьох вікон фашистські прапори. Пан Царнке постійно порушує душевний спокій пана Вольфсона, він розлючує його. Стіни тонкі, вдень і вночі доноситься з сусідньої квартири гучний скрипучий голос пана Царнке. Пан Вольфсон часто зустрічає пана Царнке на сходах і при всьому бажанні не може не відзначити, що в пана Царнке гарні, здорові, білі зуби.

Кинувши розлючений погляд на візитну картку пана Царнке, пан Вольфсон відчиняє двері своєї квартири. З кухні лунає гучний співучий голос дружини:

– Ти вже прийшов, Маркусе?

Він часто глузує з цього дурного запитання.

– Ні, – каже він з добродушною насмішкою, – я ще не прийшов.

Жінка далі порається на кухні. Він скидає комірць, змінює коричневий вихідний костюм на старий потертий домашній, скидає черевики і вдягає розтоптані зручні домашні пантофлі. Човгаючи, проходить у другу кімнату, всміхаючись, оглядає своїх сплячих дітей – п'ятирічну Ельсхен і трирічного Боба, іде назад. Сідає у чорне вольтерівське крісло, куплене за пільгову ціну в крамниці фірми, – справжня знахідка, – те що зветься «меціє». З насолодою вдихає Маркус пахощі битої котлети, так званої кассельської грудинки. Радіо вмикати немає потреби, він користується радіо пана Царнке. Сьогодні приємна гучна музика; він заглядає в газету: ага, «Лоенгрін».

Фрау Міріам Вольфсон, – пан Вольфсон зве її Марією, – діловита, досить товста рудувата блондинка, – несе їжу. На стіл ставиться й пляшка пива, холодного, пінистого, апетитного. Пан Вольфсон розгортає газету, їсть, п'є, читає, слухає радіо й жінку. Вся його істота відчуває насолоду від вечірнього затишку.

А втім те, що йому викладає багатослівно фрау Вольфсон, не дуже приємне; фрау Вольфсон чекала, що він буде бурчати з цього приводу. Вона говорить про потребу придбати для

⁵ Мій дім – моя фортеця (англ.).

п'ятирічної Ельсхен нове зимове пальто. Соромно дивитись, в якому пальті бігає Ельсхен: вона виросла з нього. Фрау Гоппенгарт вже пустила шпилечку з приводу цього.

– Ваша донька скидається на тріснуту ковбасу, – досить дотепно визначила фрау Гоппенгарт. Час уже нарешті Бобові усадкувати пальто Ельсхен.

Фрау Вольфсон почала викладати свої міркування ще перед тим, як Тельрамунд кинув обвинувачення Ельзі Брабантській. Коли Лоенгрін викликав на бій Тельрамунда, вона саме висловлювала свої міркування про те, скільки може коштувати пальто для Ельсхен. За її підрахунками, марок вісім-десять. Ну звичайно, пан Вольфсон бурчить. Але фрау Вольфсон відразу бачить, що загалом справа не така трагічна. Вже до кінця першого акту «Лоенгріна» подружжя домовилось до Різдва придбати для Ельсхен пальто.

Фрау Вольфсон прибрала зі столу. Маркус Вольфсон знов сів у чорне крісло, дочитав газету і в той час, як Ельза та Лоенгрін під звуки весільного маршу вступали у свою спочивальню, а в кімнаті ще чути було приємні пахощі кассельської грудинки з квашеною капустою, він задумливо втупив очі у знайому сіро-коричневу вогку пляму, вгорі на стіні. Вона з'явилася незабаром після переїзду сюди, спочатку зовсім маленька, а тепер он як зросла. Вона проступає якраз над дуже гарною картиною, яка зветься «Гра хвиль» – на ній змальовані боги й богині, що, плаваючи, грають у квача. Пан Вольфсон купив її у художньому відділі фірми Оппенгеймів. Йому продали її дешево, хоч і рама на ній прекрасна. Місяць тому між картиною і плямою було принаймні дві долони відстані, а тепер там і одної долони не буде. Пан Вольфсон багато дав би, щоб узнати, чи з'явилась і наскільки зросла пляма з другого боку стіни, в пана Царнке. Та, на жаль, про це нема чого й думати. З цими людьми неможливо говорити. Вони на ходу викидають людей з вагонів підземки. Пан Вольфсон мав розмову з управителем, паном Краузе, з приводу плями. Той обіцяв йому, що навесні буде ремонт, а загалом, на думку пана Краузе, такі плями – це дурниці, це такий же додаток до кожної порядної квартири, як немовля до дівчини. Можливо. Але все ж ця пляма зовсім некрасива. Доведеться цими днями знову поговорити з паном Краузе.

Міркування Маркуса Вольфсона урвалися, бо прийшов його шуряк Моріц. Фрау Вольфсон поставила на стіл другу пляшку пива, і чоловіки заговорили про світові події та про господарство. Складач Моріц Еренрайх, маленький, кремезний, з рішучим жвавим обличчям, дуже поораним зморшками, з карими гострими очима й скуйовдженим волоссям, ходив, широко розставляючи ноги, з одного кутка в інший, як звичайно, ні з чим не погоджуючись, сповнений найпохмуріших передчувань. Він не схильний розглядати випадок у підземці, як винятковий. Такі «подвиги», – передбачає він, – будуть тепер у Німеччині звичайною справою, як свого часу в царській Росії. Палити й громити будуть на Гренадірштрассе, на Мюнсіштрассе. Не краще буде й на Курфюрстендаммі: панам, що там живуть, доведеться теж дещо пережити.

Маркус Вольфсон розщедрується ще на пляшку пива. Йому подобається схлипуючий звук, з яким вискакує корок. Він з добродушною іронією дивиться на кремезну, боксерську фігуру шуряка.

– Що ж, Моріце, на твою думку, нам треба робити? – питає він. – Чи не вступити всім до спілки «Маккабі» і навчатись боксу?

Моріц Еренрайх не зважає на дурні жарти. Він добре знає, що треба робити. Треба мати в кишені п'ятсот англійських фунтів, щоб виїхати до Палестини.

Падіння англійського фунта в цей час дуже наблизило Моріца до здійснення його планів. Він уже назбирав чотириста сорок фунтів.

– Якби ви були розумні – ти, Маркусе, і ти, Міріам (він так само вперто зве сестру Міріам, як пан Вольфсон зве її Марією), ви поїхали б зі мною.

– Чи не скажеш мені засісти під старість за старогєбрейську мову, – глузує пан Вольфсон: він сьогодні в доброму настрої.

– Сам ти ніколи її не подолаєш, – знущається Моріц Еренрайх. – А ось дітей своїх ти марно не вчиш старогєбрейської мови. Між іншим, наші курси відвідує одна з Оппенгеймів, вона робить непогані успіхи.

Те, що одна з Оппенгеймів вивчає старогєбрейську мову, примушує пана Вольфсона задуматися. З цікавістю вислуховує він від Моріца Еренрайха деякі відомості про Палестину. Ця країна, виявляється, є однією з небагатьох, незачеплених кризою. Експорт зростає. Розвивається там і спорт. Пан Еренрайх сподівається незабаром узяти там участь у спортивній олімпіаді. Моріц говорить палко, захлинаючись, бігає з одного кутка в інший; він заражає своєю пристрасстю.

Та все ж панові Вольфсонові навіть і на думку не спадає кинути Берлін. Він любить це місто, він любить меблеву фірму Оппенгеймів, він любить будинок на Фрідріх-Карлштрассе, він любить свою сім'ю, своє житло. «My home is my castle». Із задоволенням дивиться він на картину у красивій рамі, на богів і богинь, що грають у квача. Коли б не пляма над картиною і не пан Царнке за стіною – він був би безмежно щасливий.

* * *

Спершись на руку, сидить за письмовим столом професор Едгар Оппенгейм у директорському кабінеті ларингологічної станції міської клініки. Суворо дивиться він на купу написаних і надрукованих паперів. Наскільки він любить все інше, зв'язане з його працею лікаря-хірурга, настільки ненавидить цей директорський кабінет, канцелярську роботу, адміністрування. Старша сестра Гелена, що стоїть діловита й рішуча недалеко від дверей, щоранку дивиться на свого професора, як на нового цікавого хворого, тільки що приставленого до лікарні. Вона знає, що обидва обличчя Едгара Оппенгейма, які він найчастіше показує зовнішньому світові, – одне серйозне, суворе, зосереджене, друге – підкреслено впевнене, бадьоре – це маски. Він за натурою невтримний, радісний працівник, він певний себе, але для того, щоб цілий день демонструвати цю певність, цю енергію перед сотнями нових і нових людей, – для цього треба напружуватися, і вона, сестра Гелена, знає, що його бадьорість часто буває штучною, судорожною.

Загалом сестра Гелена ладить зі своїм професором. Але коли він біля письмового стола, з ним дуже важко. Вона бачить вертикальні зморшки над його носом, вони їй прекрасно знайомі. Це погана ознака. Зараз тільки початок дванадцятої, а професор Оппенгейм уже встиг провести прийом, зробив два або три приватні візити, і перед ним ще напружений робочий день. Сестра Гелена знає, що перший запас енергії у нього вже витрачений, йому треба підгвинтити себе. Він перевтомлений. Її професор завжди перевтомлений. Якби хоч фрау Гіна Оппенгейм не була така церемонна. Тут, у клініці, вона, сестра Гелена, може його оберігати. Але безсоромний народ пронюхав, як вдертись до нього повз клініку. Вони дзвонять до нього на квартиру, і фрау Гіна, ця жалюгідна курка, не може ні перед ким його відстояти. Він завжди готовий виїхати до хворого.

Сьогодні Едгар Оппенгейм з особливою огидою сидить над своєю кореспонденцією. Щорік стає складніше й складніше працювати. Дрібниці, які раніш автоматично улагоджувались, вимагають тепер довгої огидної тяганини. Суворо, немов перед ним погано підготовані до іспитів студенти, оглядає він листи.

Сестра Гелена рішуче підходить до письмового стола. Показує на записку, де щось крупно написано й тричі підкреслено червоним.

– Ви це бачили, пане професор?

Професор Оппенгейм у лікарському халаті, не змінюючи положення широко розсунутих рук, не змінюючи положення великої масивної голови, скоса зиркає на записку, похмуро каже:

– Бачив.

У записці сказано: «Пан таємний радник Лоренц зайде о дванадцятій годині. Прохання до пана професора Оппенгейма по змозі бути на місці».

Едгар Оппенгейм із незадоволенням сопе.

– Це певне з приводу Якобі.

– А з якого ж приводу ще? – суворо говорить сестра Гелена. – Справа Якобі вже дуже затяглася.

«Справа Якобі», – думає Едгар Оппенгейм. Уже, значить, існує справа Якобі. А здавалось би, усе так просто. Доктор Мюллер, що був старшим лікарем ларингологічної клініки, вступив на запропоновану йому в Нільському університеті професорську кафедру. Едгар Оппенгейм хотів, щоб на місце Мюллера призначений був його улюблений асистент доктор Якобі. Півроку тому призначення це було б оформлене за два тижні. Лікар Якобі надзвичайно цінний науковий працівник, він виключний діагност, незамінний для Оппенгейма в лабораторії. Але він людина незграбна, з бідної сім'ї берлінського гетто, непоказний, негарний, несміливий. Колись усі ці обставини не могли становити перешкоди. Едгар Оппенгейм певний, що коли звільнити Якобі, який голодував протягом усіх років навчання, від найпекучіших грошових турбот, коли дати йому можливість вільно працювати, він зробить у науці великі діла. Щоправда, доктор Якобі нагадує тих карикатурних євреїв, яких можна бачити в гумористичних журналах; але, нарешті, що ж важливіше для пацієнта – приємний вигляд чи знання хвороби?

Едгар зітхає. Значить, таємний радник Лоренц бажає з ним говорити. Лоренц – головний лікар всіх міських клінік. Теоретик невидатний, але великий практик. Теорією він, однак, не нехтує, як це робить багато хто з таких практиків. До наукової роботи ставиться з повагою і в міру сил підтримує її. Принципіально він погодився підтримати й кандидатуру Якобі, і все ж в Едгара якесь неприємне почуття у зв'язку з розмовою, що має відбутися.

Отже, Лоренц буде о дванадцятій. Обхід хворих Едгар повинний доручити доктору Реймерсу.

– Добре, – зітхає він, – до дванадцятої я буду тут. Якщо на кілька хвилин запізнюсь, попросить пана радника Лоренца зачекати.

Едгар завжди запізнюється. Сестра Гелена розраховує сьогодні на це, сьогодні їй це буде зручно: вона хоче переговорити з паном Лоренцом про щось близьке, що зачіпає її професора.

Едгар повертається до неї. Він щось певне вирішив, і тому обличчя його відразу змінюється. Це знов бадьоре обличчя впевненої у собі людини, яку знають люди.

– У лабораторію я ще можу збігати, га, сестро? – всміхається він. – А від цього, – він показує на купу паперів навколо себе, – звільніть мене на сьогодні, раз я вже погодився на розмову з Лоренцом.

Він шельмувато, як учень, що хоче уникнути неприємної лекції, всміхається, встає і миттєво опиняється за дверима.

Швидкими кроками, вивертаючи ступні всередину, прямує він довгим, укритим лінолеумом коридором. У лабораторії сидить над мікроскопом лікар Якобі – маленький, зігнутий. Едгар Оппенгейм енергійно махає рукою, щоб він спокійно продовжував роботу. Але лікар Якобі підводиться. Худий, заклопотаний, незграбний, він подає Едгарові м'яку, суху, дитячу руку. Едгар знає, як важко цьому чоловікові, дуже схильному потіти, мати завжди сухі руки, щоб вони не утруднювали його роботи.

– Ми не повинні обманювати себе, професоре, – каже лікар Якобі. – Результат у випадку 834 безнадійний. Хворий був у третій стадії.

Едгар знизує плечима. Метод Оппенгейма – той самий хірургічний метод, що уславив його автора, – на певній стадії хвороби не можна застосовувати без ризику летального кінця. Оппенгейм ніколи не доводив іншого. Він заглиблюється з доктором Якобі в обговорення статистики захворювань. Важливо точно розмежувати окремі стадії хвороби, точно встановити

момент переходу другої стадії в третю. Будь-що-будь треба знайти спосіб знизити коефіцієнт непевності.

Палко і незграбно говорить лікар Якобі зі своїм патроном. А патрон сьогодні глибше, ніж завжди, переконаний, що вже коли хтось може вдосконалити метод Оппенгейма, так це він, фанатик точності, лікар Якобі. Цьому Якобі цифри його статистики хвороб справді важливіші, ніж цифри його прибутку. Він не думає більше про те, що розмовляє з єдиною людиною, яка може забезпечити йому пристойні умови існування. Та й ця людина забуває, що за кілька хвилин вона матиме розмову, яка вирішить долю її теперішнього розмовника. Кутаючись у халат, немов йому холодно, сутулюється на табуретці маленький Якобі. А Едгар бігає з одного кутка в інший швидкими, дещо важкими кроками, вивертаючи ступні всередину; халат плутається у нього між ногами. Обидва забули про все, що не стосується життєздатності й коефіцієнта розмноження певної бацили.

Раптом Едгар перелякано спиняється. Він витягає годинника: десять хвилин на першу. Його кидає в жар, коли він згадує, що старий Лоренц чекає на нього. Він припиняє розмову на півслові. Маленький лікар Якобі, блискучий вчений, як тільки розмова перестає торкатись його мікробів, загасає і перетворюється на сірого потворного карлика, яким він і є насправді.

Чи сказати йому, що він поспішає у справі, яка торкається його, Якобі. «Ні, – думає Едгар, – у жодному разі ні. Старий Лоренц – людина чесна, але в адміністративних справах завжди є якийсь коефіцієнт непевності. В усякому разі не менший, ніж при хірургічному способі Оппенгейма. Як він сидить, цей бідняк, – шкода дивитись».

Поспішно тисне Едгар руку Якобі. В нього рука не велика, але малесенька ручка Якобі потопає у ній.

– В один із найближчих вечорів ви повинні у нас повечеряти, любий Якобі. Мені хочеться з вами хоч раз добре поговорити. Ех, ця клята наша берлінська заклопотаність.

Едгар усміхається; від усмішки обличчя його відразу стає зовсім молодим.

Знов лине він коридорами, і халат парусами лопотить за ним. Він запросив маленького Якобі на вечерю, треба сказати Гіні, треба умовитись щодо часу. Сестра Гелена має йому нагадати про це. Добре було б умовитись на такий вечір, коли Рут буде вільна. Чому він згадав раптом про дочку? Безперечно, якась асоціація з доктором Якобі. Напевне, це загарливість або, просто кажучи, одержимість, з якою обоє прагнуть своєї мети. Він, Едгар, глузує з сіонізму Рут. Йому б слід було приділяти дочці більш уваги. Більше розважності, дочко! Не йди в монастир, Офеліє! Шкода, що найпростіші речі найважче зрозуміти. Він – німецький лікар, німецький вчений. Але не існує медицини німецької або медицини єврейської, існує наука й більш нічого. Це знає він, знає Якобі, знає старий Лоренц. Але Рут уже цього не знає, і ще менш, ніж вона, знають це люди, від яких залежить справа. Йому трохи неприємно думати про нараду, на яку він поспішає. «Кінець кінцем, треба було б відіслати маленького Якобі до Палестини», – всміхається він.

* * *

У директорському кабінеті все відбувається так, як гадала сестра Гелена. Таємний радник Лоренц з'явився точно о дванадцятій, її професор спізнився, в неї є час, щоб порадитися з Лоренцом.

Метод Оппенгейма, відомий у цілому світі, в останні часи дедалі більш стає мішенню для злісних нападів берлінських газет. Оппенгейма обвинувачують у тому, що він користується пацієнтами третього розряду – незаможними безкоштовними пацієнтами міської клініки, – для своїх небезпечних для життя експериментів. «Єврейський лікар, – пишуть із звичайною своєю грубістю деякі фашистські газети, – не зупиняється перед тим, щоб заради власного рекламування лити потоки християнської крові». Час вже покласти край цьому свинству, –

думає сестра Гелена. Зовсім необов'язково, щоб її професор терпляче зносив удари всіх цих сопляків. Вона стоїть біля письмового столу, рішуча, міцна.

– Я хочу, нарешті, звернути його увагу на це, пане таємний радник, – каже вона тихим рішучим голосом. – Хай він, нарешті, вживе якихось заходів.

Таємний радник Лоренц сидить біля письмового столу. Він прямо велетень – під дуже білим коротким волоссям червоне обличчя з маленьким плоским носом і синіми вириченими очима, над якими звисли кошлаті білі брови.

– Я б просто на... в на це, донько, – випалив він з баварською невимушеністю.

Немов уламки роздрібнених скель, вилітають слова з його великого рота, у якому багато золотих зубів.

– Свинячий хлів, – гуркоче він і б'є червоною у товстих здутих жилах рукою по газетах з відкресленими статтями. – Всяка політика – це хлів, і коли немає neodмінної потреби особливих заходів, найкраще її просто ігнорувати. Тільки так можна досадити цим свиням.

– Але він – державний службовець, пане раднику, – гнівається сестра Гелена.

– На мою думку, – і собі гнівається старий Лоренц, – це ще далеко не є причиною розпочинати тяганину з цією сволотою. Торкатись до неї – тільки руки бруднити. Не сушіть собі цим голови, донько моя. Поки міністр мене не турбує, я й пальцем не поворухну. Все це, – він змахнув убік газети, – для мене просто не існує. Покладіться на мене.

– Якщо ви так гадаєте, пане таємний радник... – знизує плечима сестра Гелена і, почувши кроки Едгара, виходить далеко не заспокоєна.

Едгар Оппенгейм просить пробачити його за спізнення. Таємний радник Лоренц не підводиться назустріч, а простягає руку, сидячи, тримається по-приятельському.

– Так ось, колего, я відразу ж до справи, *medias in res*, так би мовити. Не заперечуєте? Мені хотілося б хоч раз як слід поговорити з вами про справу Якобі.

– Хіба вона така складна? – питає Едгар Оппенгейм. Голос у нього відразу стає незадоволеним, нервовим.

Лоренц облизує свої золоті зуби; намагається бути підкреслено сердечним.

– А що за наших часів не складне, любий Оппенгейм? Бургомістр, здавалося б, який ловкач і пролаза, – знає у міністерстві всі ходи й виходи, – і все ж субсидію для клініки щоразу складніше витягти. Особливо для ваших історій, пане Оппенгейм, – для теоретичних робіт, для лабораторії, – тут вони, перш ніж дати, скавчать з приводу кожної марки. Ми не можемо не зважати на це. Ваш Якобі, зрозуміло, кандидатура добра. Не можу сказати, щоб мені особисто він був симпатичний, це була б неправда, але він – вчений, це справді так. Варгуус теж не наважився прямо відхилити його кандидатуру. Але, знаєте, кого він виставляє як серйозну конкуренцію Якобі? Реймерса, вашого Реймерса, колего Оппенгейм.

Едгар Оппенгейм ходив з кутка в куток швидкими дрібними кроками, механічно намагаючись надати своєму важкому тілові рухливості. Стара історія: професор Варгуус, його колега по берлінському університету, заперечує тому, що пропозиція виходить від нього, Едгара. Запропонувати кандидатуру доктора Реймерса – це до чорта хитро. Доктор Реймерс, другий асистент Едгара, симпатична одверта людина, яку люблять хворі. Едгар нічого не має проти Реймерса, але він за Якобі. Становище його важке.

– А яка ваша думка, колего? – питає він, продовжуючи ходити.

– Я вам вже пояснив, Оппенгейм, – каже Лоренц, – у принципі я за вашого Шлеміля.⁶ Але заявляю вам прямо: передбачаю труднощі. Деякі впливові особи мають за краще показну зовнішність, ніж внутрішню змістовність. Чорт би її побрав, цю політичну клоаку. При всіх інших однакових умовах Реймерс має перевагу перед вашим маленьким Якобі тільки на довжину крайньої плоті. Я не думаю, щоб пани з магістрату вимагали фотографії обох кандидатів

⁶ Петер Шлеміль – герой казки Шаміссо, що втратив свою тінь; синонім людини, яка втратила все на світі.

у голому вигляді, але дехто з них напевно вважатиме за бажане, щоб кандидати особисто представились. Не знаю, чи це підвищило б шанси нашого Якобі.

Едгар спинився досить далеко від Лоренца. Його буркотливий голос зазвучав раптом дуже виразно порівняно з неясним гуркотінням старого Лоренца.

– Ви хочете, щоб я зняв кандидатуру доктора Якобі?

Лоренц ще більше вирячив свої очі, збираючись вочевидь відповісти щось міцне, але не зробив цього. Навпаки, надзвичайно лагідно, без властивого йому гримотіння, сказав:

– Я нічого не хочу, Оппенгейм. Я хочу тільки одверто говорити з вами, та й годі. Реймерс для мене більш любий. Кажу, як воно є. Але як наукову силу я волію вашого Якобі.

Едгар Оппенгейм старанно присунув до себе стілець, важко на нього опустився; сидячи, він, як і всі Оппенгейми, здавався дуже високим на зріст. Він сидів похмурий, штучна бадьорість його зникла. Старий Лоренц раптом підвівся, випростався: величезна червона, біло-волоса голова підносила над могутнім тулубом. Величезний халат колихався на дужому тілі. Він підійшов до Едгара. «Справжній лікар, – сказав він колись одному боязкому студентові, – може все, робить усе, а боїться тільки Бога і нікого більше в цілому світі». «Страх Божий» – так прозвали його з того часу студенти. Але сьогодні він не був гнівним Єговою.

– Я не перебільшую своїх заслуг, Оппенгейм, – сказав він так лагідно, як тільки міг. – По суті я – старий сільський лікар. Я розбираюсь у хворобах своїх пацієнтів, і інколи мій нюх підказував мені те, чого ви, молоді, не знаєте. Але я не знаю дуже багато того, що відомо вам, молодим. Загалом, Реймерс – людина мені до смаку. Але я надаю перевагу вашому Якобі.

– Що ж робити далі? – спитав Едгар.

– Про це я хотів вас спитати, – відповів Лоренц. І як Едгар Оппенгейм вперто мовчав, і навколо довгого рота його лягла маленька незвична іронічна зморшка, Лоренц додав: – Признаюсь прямо, я легко міг би відразу ж провести вашого Якобі, але з отриманням субсидії нам тоді буде погано. Піти на це? Ризикнути? Ви цього хотіли б?

Оппенгейм видав якийсь гуркотливий чудний звук, у якому були і гіркий сміх, і заперечення одночасно.

– Ну, ось бачите, – сказав Лоренц, – у такому випадку лишається єдина тактика: відтягти рішення. За місяць політична ситуація може змінитися на краще.

Оппенгейм щось пробурчав. Лоренц прийняв це за висловлення згоди. Задоволений, що неприємна розмова закінчилась, він голосно й полегшено зітхнув і поклав руку на плече Оппенгеймові.

– Наука може терпіти. Доведеться, очевидно, і Якобі трохи почекати.

Білий халат могутньо колихнувся навколо широких стегон. Лоренц збирався йти.

– От якби хтось поєднав у собі зовнішній вигляд Реймерса з достоїнствами Якобі. Інакше вони на це не підуть. Вся суть у недосконалості людської природи, колего. Загалом, паршива штука, – він уже був за дверима; останні слова прозвучали як відгуки минаючої грози. – Я маю на думці людську природу.

Коли Лоренц пішов, Едгар підвівся. Вертикальні зморшки над переніссям поглибились. Незвичайно повільно пройшовся він кілька разів з кутка в куток, вивертаючи ступні всередину. Потім у супереч усьому почав переконувати себе, що розмова закінчилась вже не так погано. В усякому разі, старий Лоренц за маленького Якобі, а старий Лоренц – це людина слова. Поганий настрій Едгара зник швидко, як у дитини. Коли сестра Гелена увійшла в кімнату, на обличчі його знов сяяло блакитне небо.

Сестру Гелену, в протилежність до Оппенгейма, менш задовольнила розмова зі старим Лоренцом. З властивою їй ґрунтовністю обмірковувала вона кожне його слово. Він сказав, що порадить професорові Оппенгейму скажитись на негідників лише тоді, коли сам міністр на це натякне. Але пізно чи рано міністр, звичайно, натякне. Вона повинна підготувати свого професора. «На мою думку, все-таки краще буде, коли я покажу йому ці статті».

Проте, побачивши сяюче обличчя Едгара, сестра Гелена, незважаючи на свою рішучість, відклала розмову.

– Дуже було неприємно? – обмежилась вона запитанням.

– Ні, ні, – усміхнувся Едгар Оппенгейм своєю привітно-лукавою усмішкою. – Так собі.

* * *

Під час п'ятихвилинної перерви перед годинаю німецької мови Бертольд тримався мужньо, удаючи, що забув про іспит, який зараз буде, розмовляв з товаришем про всякі дрібниці. І вчитель Фогельзанг удавав, що його аж ніяк не турбують майбутні події. Він увійшов у клас, сів як завжди біля кафедри, випнув груди і почав перегортати записну книжку.

– Що в нас сьогодні? Так, так, доповідь Оппенгейма. Будь ласка, Оппенгейм.

І коли Оппенгейм вийшов, Фогельзанг, очевидно, в прекрасному настрої, жартівливо підбадьорив його.

– Вольфрам фон-Ешенбах, починай.

Бертольд стояв між кафедрою і партами у підкреслено недбалій позі, виставивши праву ногу вперед, опустивши праву руку, злегка взявшись у бік лівою. Він поставився до праці серйозно, не відступив ні перед якими труднощами і він досяг мети: тепер йому було ясно, чим є для нас, або принаймні для нього самого, Арміній Германець. З погляду раціоналістів, подвиг Армінія був, мабуть, марний: але такий погляд не міг встояти перед почуттям безумовного захоплення, яке у сучасного німця мав викликати подвиг цього борця за волю. Цю думку збирався розвинути Бертольд, за старими добрими правилами, засвоєними у школі: загальний вступ, постановка проблеми, принципова точка зору доповідача, докази, заперечення, спростування заперечень; на закінчення – повторити основну тезу доповіді, різко підкреслену. Бертольд до останньої коми написав усе, що хотів сказати. Але як він промовляв легко, то й не став механічно затверджувати напам'ять написане. Він вирішив, твердо дотримуючись основного плану, покластись на хвилиenne натхнення у формулюванні деталей.

Він стоїть перед класом і промовляє. Він бачить перед собою обличчя товаришів: Макса Вебера, Курта Баумана, Вернера Ріттерштага, Гейнріха Лавенделя. Але він говорить не для них. Він говорить тільки для себе й для того, хто сидить позаду – для ворога.

Бо вчитель Фогельзанг залишився позад Бертольда, за його спиною. Він сидить, випроставшись, ані на секунду не послаблюючи уваги, слухає. Бертольд не бачить його, але він знає: погляд Фогельзанга вперто встромлений в нього, прямо йому в потилицю. Він відчуває те місце над комірцем, куди проходить погляд Фогельзанга. Йому здається, немов хтось гострим нігтем впився у це місце.

Бертольд намагається не думати ні про що, крім своїх слів. Він має говорити добрих півгодини. Приблизно вісім хвилин уже пройшло, вступ він закінчив, постанову проблеми виклав, тези свої виклав, перейшов до доказів. Аж раптом він відчуває, що погляд Фогельзанга його відпустив. Так, Фогельзанг підвівся дуже тихо, щоб не перешкодити. Він пройшов уперед, Бертольд побачив його біля стіни ліворуч. Він ішов навшпиньках, розміреним, дуже обережним кроком, вздовж лівого ряду парт. Бертольд чув, як тихо поскрипують його черевики. Фогельзанг пройшов у самий кінець класу, у лівий кут. Він хоче мати Бертольда перед очима, хоче бачити, як з вуст Бертольда злітають слова. Ось він стоїть за останньою партою, виструнчившись – чи не спирається він рукою на якусь невидиму шаблю? – нерухомо спрямувавши блідо-голубі очі на губи Бертольда. Під цим поглядом Бертольд відчуває ніяковість. На хвилину повертає він голову до вчителя, але вигляд його ще більше йому перешкоджає. Він дивиться то просто перед собою, то сіпає, крутить головою, немов йому досаждає муха.

Він закінчує «докази». Він говорить вже не так добре, як спочатку. У класі душно – у гімназії королеви Луїзи класи завжди занадто натоплені, – на верхній губі в Бертольда з'являються краплинки поту. Він переходить до «заперечень».

– Подвиг Армінія, – говорить він, – з погляду тверезого розуму не дав, можливо, виразних зовнішніх результатів, бо треба визнати, що за кілька років римляни знов опинились там, де вони були до битви у Тевтобурзькому лісі. Так от...

Він запнувся на хвилину, раптом втратив нитку думок. Зробив зусилля, щоб зосередитись. В уяві він бачить вузькі сторінки свого латинського Тацита й великий шрифт свого німецького Тацита у розкішному виданні. Він знову дивиться у лівий кут. Фогельзанг стоїть, як і раніше, нерухомий, сторожкий. Бертольд відкриває рот, закриває його, знов відкриває, опускає очі вниз, на кінчики черевиків. Секунд вісім напевне вже пройшло з того часу, як він замовк, а може й цілих десять. На чому він спинився? Так, на тому, що подвиг Армінія не дав по суті зовнішніх результатів. Безперечно, Лютерівський переклад Біблії або винахід Гуттенберга відіграли для Німеччини та її світового значення більшу роль, ніж бій у Тевтобурзькому лісі. Подвиг Армінія – це слід визнати – не мав практичного значення.

Чи так він хотів це сказати? Він збирався висловити це значно обережніше, не так різко, не так прямо. Ну, та нехай уже. Вперед, Бертольде, рушай. Тільки, будь ласка, без пауз. І так уже перша пауза тривала цілу вічність. Але тепер він знову впіймав нитку. Тепер вже з ним нічого не може трапитись. На «спростовуванні» він вже не зіб'ється. Другої паузи ви не дочекаєтесь, пане доктор. Він переможно скося посміхається у дальній кут.

– І все ж... – починає він.

Але що це? Чому раптом так дивно змінилось обличчя Фогельзанга. Чому шрам, що розсікає його обличчя, налився кров'ю, чому Фогельзанг так виричав очі? Не допоможе, пане доктор. Нитка у мене в руках, ви мене не зіб'єте більш.

– І все ж, – впевнено починає він знову, – визнавши все це...

Але тут його обривають. Різкий голос квакає з кутка:

– Ні, не визнавши. Я цього не визнаю. Ніхто тут не визнає цього. Я не потерплю цього. Я не бажаю слухати далі. Що ви собі думаєте, молодий чоловіче? Хто, на вашу думку, сидить тут, перед вами? Тут, перед справжніми німцями, в ці тяжкі для Німеччини часи, ви насмілюєтесь назвати марним, безглуздим велетенський подвиг, що поклав початок німецькій історії! Ви наважуєтесь користатись аргументами найогиднішого опортунізму, а потім заявляєте, що визнаєте їх. Коли в вас самих немає навіть іскри німецького духу, то позбавте хоч нас, людей, що патріотично мислять, ваших мерзот. Я забороняю це! Чуєте, Оппенгейм? Я забороняю вам це не тільки від своєї особи, але й від імені всієї навчальної установи, яка поки що німецька.

Настала мертва тиша. Духота в класі давно вже навела на учнів якусь дрімоту, вони сиділи кволі, дехто клював носом. Різке квакання Фогельзанга примусило їх стрепенутись, глянути на Бертольда. Чи таке страшне було те, що він сказав? І що, власне, він сказав? Здається, щось про Лютера й Гуттенберга. Гнів Фогельзанга був для них не цілком зрозумілий, але можливо, що Оппенгейм справді трохи перебрав міри. У таких доповідях треба викладати лише те, що є в підручниках, не більше і не менше. Оппенгейм, очевидно, ускочив.

А Бертольд, коли Фогельзанг його обірвав, був глибоко здивований. «Чого йому треба? Чого він розкричався? Нехай він дасть йому договорити. Раніше в них ніколи не перебивали доповідача. Доктор Гейнціус ніколи цього не робив. Але Гейнціус закопаний на Штанедорфському кладовищі. А цей тут кричить. Адже треба навести «заперечення». Їх не можна обминати, треба довести їх неправильність. Так нас навчали. Так сказано у правилах, так викладав нам доктор Гейнціус.

Я ж нічого не казав проти Армінія. Це були тільки «заперечення», і я збирався їх спростувати. Ось мій рукопис. Свій погляд я ясно виклав на початку розділу Б. Нехай він перестане, нарешті. Чого він так кричить?

Як тільки він запропонував мені Армінія, я відразу відчув щось недобре. Мені треба було настоювати на «гуманізмі». І Гейнріх тоді теж сказав, що Фогельзанг – свиня, і все це чиста підлота. Адже він верзе суцільну нісенітницю. Я ж маю рукопис, він у парті, у сумці. Досить тільки прочитати його, і всякому буде ясно, як шоколад, що ця свиня верзе чисту нісенітницю.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.